INTERNATIONAL IDEA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY AND ELECTORAL ASSISTANCE

Ejemplar de archivo

Tkawb'itnam Twutz Paxil

Taq'in kyaqil tnam

Jun tumil aq'untl te kyaqil qtanma

DISTRIBUCION GRATUITA
PROHIBIDA SU VENTA

Tkawb'itnam Twutz Paxil

Taq'in kyaqil tnam

Jun tumil aq'untl te kyaqil qtanma

(U'jb'il toj Qyol Mam)

Paxil, C. A., 1999

Tb'i u'jb'il
DEMOCRACIA EN GUATEMALA: LA MISIÓN DE UN PUEBLO ENTERO

A u'j lu'n antza nyolina tib'aj **Tkawb'itnam Twutz Paxil, taq'in kyaqil tnam, "jun tumil aq'untl te kyaqil qtanmi"**, kub' tb'inchin Edelberto Torres-Rivas, majb'in tuk'a taq'in IDEA kyxol tanmiyil, antza tzaja qeya kyu'n tib'aja tu'jil "Tkawb'itnam Twutz Paxil" Taq'in kyaqil tnam. Ex majin Carmen Rosa De León, tu'n tb'ajetz chitpit u'jb'il ex a Miguel Angel Sagone, majin tuk'a tumil.

D.R. Aq'untl tib'aj tkawb'itnam, tzaj q'o'n majb'il te tu'n IDEA
A u'jb'il lu'n nya' IDEA Kyxol Tnamiyil etzchitpinte jni' u'jb'il ti'j.

Tx'ixpilyol: Alonso Rodrigo Aguilón Crisóstomo, Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafael Landívar
Nuk'b'ilyol: Ingrid L. Estrada C., Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafael Landívar
B'inchil Tlxow Ti'j: Hypnosis Gráfica Ltda
Tilb'ilab'il: Gerardo Rodríguez Caro
Tilb'il Txow Ti'j: Jorge Gamboa
Nuk'b'ilyol (u'jb'il toj qyol *castellano*): Byron Similox, Unessat, Guatemala

Impreso y hecho en Guatemala
Printed and made in Guatemala

[illegible] at taj tu'n tetz [illegible] kyaqiljo u'jb'il lu'n, [illegible] IDEA, [illegible]
[illegible] 34 Estocolmo, Suecia

Txolb'il Tyol U'j
Tajlal txaq u'jb'il

La razón de este resumen v

A tajb'in u'jb'il lu'n vii

Tu'n tjyet tb'e ex tu'n txiti'n tib' Paxil 1

Qe Nmaq Aq'untl

I. Tu'n Tok Tipimaljo Nuk'b'inte ex Tikawb'itnam 7
   Oqxenb'il 11

II. Tun Txi Aq'nit Tch'iy Pwaqb'il ex Chwinqil 12
   Oqxenb'il 15

III. Tza'n Tu'n Ttena Tkawb'itnam Kyxol Tnam 16
   Oqxenb'il 18

Kyu'jil Aq'untl Toj Tnejin

I. [illegible] kawb'in, tkawb'itnam ex nuk'b'inte 21
   Oqxenb'il 24

II. A nkyeqo ex Tkawb'itnam 25
   Oqxenb'il 27

III. [illegible] Kawb'il [illegible] ex Aq'uqb'il toj [illegible] 27
   Oqxenb'il 30

IV. [illegible] 31
   Oqxenb'il 32

V. Kyaq'in Aq'b'il Tqanil Yol Toj Qtanma 33
Oqxenb'il 35

VI. Tu'n Tten Kyipin Xjal Toj Junjun Temb'il 36
Oqxenb'il 38

VII. Tumil tpwaqb'il tnam: tb'eyil tch'iy pwaq juniky' ex tch'iy tnam 39
Oqxenb'il 41

VIII. Ti'chaq Q'ancha'l Toj Kymojb'ilqe Tanmiyil Junankyib' 42
Oqxenb'il 44

Mankb'il 45

La razón de este resumen

El documento que Ud. tiene en mano es un resumen del Informe de la Misión de International IDEA, aparecido en formato de libro en octubre de 1998 con el título **Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.** *La Misión estuvo encabezada por el distinguido hombre público, Belisario Betancur, expresidente de Colombia e integrada por expertos guatemaltecos y extranjeros, especialistas en los diversos temas desarrollados en el informe. El interés básico de este esfuerzo es el de contribuir al conocimiento y, luego, al debate de los problemas que enfrenta la sociedad guatemalteca, con el objetivo de ir construyendo consensos básicos sobre aspectos fundamentales de la vida nacional. De manera muy especial se busca dar respuesta a la pregunta, ¿es posible construir una sociedad democrática en Guatemala? ¿Qué dificultades deben ser resueltas, quiénes y por qué algunos actores están más interesados que otros en cumplir con estos objetivos?*

La Misión de International IDEA realizó numerosas visitas a un conjunto representativo de líderes de la vida nacional, consultó documentos y otras referencias escritas; realizó reuniones de discusión con participación de más de ciento cincuenta personas. Después de una introducción a los problemas nacionales, la Misión focalizó su interés en ocho aspectos de la realidad del país que merecieron una consideración especial. Los informes de los expertos contienen conclusiones y recomendaciones que completan el diagnóstico y enriquecen la visión general sobre Guatemala.

Este resumen recoge las ideas básicas del informe **Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.** *Como allí se propone, el pueblo guatemalteco tiene ahora la oportunidad de desarrollar un gran debate acerca de los diversos aspectos de su necesaria modernización. En la medida en que este resumen recoge las propuestas más importantes, puede contribuir al diálogo y a la concertación, tan necesarias para poder arribar, lo más pronto posible, a la constitución de una gran propuesta consensual que señale objetivos comunes. Es lo que se llama más adelante, la construcción de una Agenda Pública que conduzca a un gran Acuerdo Nacional.*

El objetivo del debate que puede originarse en torno a este documento resumen, debería facilitar la tarea mencionada: la estructuración consensual de una Agenda Pública.

Ciudad de Guatemala, abril de 1999.

A tajb'in u'jb'il lu'n

A u'jb'il lu'n, antza jatza q'iyite tyol ti'jjo tu'jil taq'in IDEA kyxol tanmiyil, etz toj lajajxjaw toj 1998, ti'j Tkawb'itnam Twutz Paxil, taq'in kyaqil tnam. A aq'untl lu'n, a Belisario Betancur, a otz'etzxi te tkab'nejenel te Kolomb'ya, a kub' neja q'ilt wutz aq'untl kyuk'a qe twi aq'nal te Paxil ex qe te junxil tnam, teyeliexte junjun taq'in tib'aj junjun tumil yol tku'x toj tu'jil aq'untl. A tajb'iljo aq'untl lu'n tu'n tmojin ti'j qnab'l ex ti'j jni' yol tib'aja jni' il at toj ttanmi Paxil; tu'ntzan tkyij b'ant ti'j yol tib'aj tchwinqil qtanma. Tu'ntzan tjaw tzqet tzaq'b'ilte xjelb'il: "Ja'katzan ten tkawb'itnam toj ttanma Paxil?" A'lkyechaq jni' ti'chaqku nmaqin tu'n txqyet tumil, a'lchaq ex ti' qu'nil ite' junjun ch'uq xjal nimxix kyajb'il tu'n tlajetjo jni' ajb'il lu'n.

Aqe taq'nel IDEA, ixta j yolil kyuk'a ajnejenel, ajwi'xin toj tchwinqil qtanma, ikub' kyka'yin jni' u'jb'il ex ila' kub'l ichmet 150 xjal volil tib'aj. Ti'jxi chiky'b'inte jni' il toj tchwinqil qtanma, wajxaq yol xkub' kyaq'nan ajxpich'il ti'j tza'n ta' tchwinqil qtanma twutz Paxil, cheb'eku ikub' aq'nit. A tu'jil kyaq'in ajxpich'il, at yol tku'x kyoj tza'n pon b'aja yol ex ila' tumil ntzaj kyoqxenin, tu'nxix tel qniky' tza'nxix ta' tchwinqil twutz Paxil.

Tojjo u'jb'il lu'n, [illegible] nab'l tjatz q'ivit toj tu'jil aq'untl tib'aj "tawb'itnam twutz Paxil, taq'in kyaqil qtanma" [illegible] qa a ttanma Paxil tu'n [illegible] jni' ti'chaqku, tu'ntzan tb'yanxix toj tchwinqil. [illegible] tz'ib'it tojjo u'jb'il lu'n, ja'ka [illegible] ex te q'ol tumil kyxol ila' ch'uq yolil, tu'ntzan tjaw tzqet [illegible] jni' taj kykyaqil tnam. Atza'n [illegible] tu'n tjaw tzqet [illegible] aq'untl te tkyaqil qtanma.

[illegible] tu'n tjawa tzqete [illegible] aq'untl te kyaqil tnam.

[illegible]

Tu'n tjyet tb'e ex tu'n txiti'n tib' Paxil

Chiky'b'il

1. A qtanma twutz Paxil nya' q'ancha'lxix japonkanina tchwinqil, me jun tb'aniljo tu'n matxa txiqe jun chwinqil toj tkawb'itnam ex tu'n matxa ponnajo q'oj toj tchwinqil tnam. Tu'n xkub'naja toq'ux q'oj a ch'ime kawnaq ab'q'i xten, jun tb'aniljo tu'n makub' najo q'oj toj tchwinqil tnam, tu'ntzan txib'inchijto jni' ti'chaqku' toj qtanma. Kyaqil aq'untl ti'j tkawb'itnam te tnam, tzajqe atxix kab'lajaj ab'q'i, matxa tz'ok tkujil tu'n xponb'aja q'oj toj qtanma. Tzmax jun amb'iljo ma tzulkanin ja' nti' lajin ex nti' xob'jil toj kychwinqil ajpaxil. Matxa tz'ok kyipimaljo ila' tnam nchinajan twutz Paxil ex ila' nuk'b'inkye xjal ma chijaw anq'in, tza'nku kyxol Maya.

2. Kujpinte chwinqil ja'lin, qu'n tu'n oto' toj jun amb'il jatzma jni' ti'chaqku nb'aj tx'ixpit tten: tu'n qetz tjaq' jun kawb'il, tu'n qanq'in toj tzaqpib'il; tu'n tjaw tnik'un tib' tnam, tu'n tb'aj kub' qnajsin jni' qil, tu'n qanq'in toj numb'il, tu'n ttx'ixpit tten b'inchb'iljo jni' nb'ant ex tu'n qokx tojjo tumil pwaqb'il te kyaqil, tu'n kyten tnam tza'nkux tumil kychwinqil toj qtanma, te' lu'n tajte tu'n ttx'ixpitjo kyaqil nuk'b'inkawb'il twutz Paxil, te' lu'n tu'n tlajet qu'n, tajte' lu'n tu'n kyaq'nin kyaqil tnam nchinajan twutz Paxil ex tu'n kyyolin tza'n tu'n tjaw tzqete jun tumil te kyaqil tnam twutz Paxil.

3. Tu'n tlajetjo lu'n qu'n, tajte' tu'n tok kymujb'inxix kyib'jo ajpaxil ex nim amb'il tu'n tok kyq'on tnam kyk'uj ti'j, tu'ntzan qponkanin toj jun tx'ixpib'l. Tojjo qtanma matxa kyij jilj tanq'b'il, tchwinqil ex tpwaqb'il tnam. Tu'n q'oj jnilixla' qxjalil xb'aj kyim, meqe' txikyel q'oj na'mx kyub' naj. Tu'n nya' juniky' tten kychwinqiljo tnam ex tu'n jni' taq'b'il yaj; ayetzan nmaq ilja ilkyi'j tu'n kykub' najsit. Tu'npatza'n ntzaj kyoqxenin taq'nil IDEA, qa a jun amb'iljo tb'anil ja'lin, tu'n txiqe aq'untl tza'n tu'n kykub' naja nmaq il.

4. B'a'n tu'n ttzajqnan jni' otziky' toj tchwinqil qtanma, ila'ku amb'il otziky', me mina sok qq o'n qwi' kyi'j tu'n jni' il otziky' toj tchwinqil tnam ex noq tu'n nya' nimxix npona kyxim jni' nejenel ex namx tu'n kyaq'nin ti'j

tb'anil te kykyaqil tnam ex tu'n kykv'i aq'nil ti'j qtanma. A ja'lin tb'anil tu'n ma meje' twutz ja' mapon b'aja kab'e ston ab'q'i ex tu'n txi' xkye juntl, ja tu'n txi' qximina tchwinqil qtanma, tu'ntzan txiqi'n qib'.

5. A qkanob' xkyi'j tq'o'n q'oj toj qtanma, atza'n 150.000 kyimne exqe noq i'ex mo noq ikub'naj, jun millon qxjalil xb'aj ex oq toj kyja; 100.000 qxjalil i'iky'x ewil toj ttx'otx' junxil tanmivil ex ila' mil k'wal ikyij meb'a exqe qya xkub' b'yon kychmil. Oxe ti'j kyaja kyimne qwinaqilqetaq. A qtanma matxa txi' toj juntoj kawnaq ok'al ab'q'i tuk'a jni' ti'chaqku okyij jilj. Kyaje tij lajaj xjal mib'in u'jin ex tz'ib'in kyu'n, me lu'xsin tu'n qyolin kyi'j ajkjol b'ex njaw kyajlaljo mib'in u'jin kyu'n ex b'e'x nelkab'e qa majx kyajlil qya sok. Niky'jan ti'j kyajlaljo k'wal nam kyiky'x ti'b'aj jwe' ab'q'i toj kyq'ij, yab'qe tu'n na'b'lin ex kyaja ti'j lajaj xjal nti' kyaq'in ex ch'ime niky'jan ijlin noq tu'n tumil tchwinqil ex tyol. A qtanma Paxil at toj tkab' kyajlaljo tnam nya' nimx pwaq noken tu'n ti'j xnaq'tzb'il te kyaqil txjalil ex junx ta' tuk'a Brasil, matxa jaw tzaqpaj ileq' kyxol. Nimx txjalil Paxil najleqe toj kojb'il ex ajkjol twutztx'otx'qe ex a jni' awal njaw twutz Paxil nq'onte tpwaqb'il qtanma.

6. A nuk'b'inte toj tchwinqil qtanma, cheb'exix tu'n tkub' ka'yit qu'n ila' il nxi' ka'yin ti'j tza'nku npon amb'il te sk'ob'il kye nejenel te qtanma, nya' nim ajpaxil nxi' sk'olkye nejenel. Atxix toj 1985 ttzajlin xkye mina nche'x qxjalil sk'olkye nejenel. Toj tkab' ta' qtanma toj kyajlaljo tnam, a mina nok kyq'o'n kywi' kyxjalil tu'n kyponkanin kykyaqilx sk'olkye kynejenel toj kytanma. Toj Uruway, ti'j lajaj xjal b'eljaj nxi' sk'ol ex wajxaq te' toj Kosta Rika. Ante toj Kolomb'ya ti'j lajaj xjal noq kyaja nxi' sk'ol, ante toj qtanma ti'j lajaj noq oxe nxi' sk'olkye qnejenel. Kyi'j lajaj xjal ite' toj kyab'q'i tu'n kyxi' sk'ol, kyaja nya' tz'b'inqekux toj tu'jil kyailal ajsk'ol, tu'njo ikyjo, nti'ye kyu'j tu'n kyxi' sk'ol kyi'j nejenel ex kyi'jjo tz'ib'anqekux, noq nikyjan nxi' sk'olkye qnejenel. A jni' xpich'b'il nxi' aq'nit kyojo tnam ite'ku toj niky'aj Ab'yayala, njatz tzqet, qa a qtanma namx tu'n tten jun tkawb'itnam ex nya' K'uqle kyk'u'j txjalil kyi'j jni' jakawb'il tnam, tu'n lu'n, antza nele qniky' ti'j, qa namx tu'n txi aq'nit tb'anil kawb'il tu'n kykyaqil tnam twutz Paxil.

7. Tu'n xkub' xupj q'oj toj qtanma Paxil, apin amb'iljo tu'n txi'nik'at jni' nuk'b'inte qtanma ex jni' tlok'jo jni' ti'chaqku nya' b'a'n ta'. Apin amb'iljo tu'n txitin tib', exlaqa ite' jni' maqb'il ex qa maqo kub' numj; me tuk'a tkyaqil qanmin ex tb'anil qxim, ma tz'ok yol toj lajaj ab'q'i kyxoljo nejenel

kye' qxjalil i ex najan tjaq' k'ul exqe tsanjil nejenel qtanma. Te' xwe' yol, ma' b'aj xi' qanit kyeqe nuk'b'inkye junjun ch'uq xjal toj qtanma, tza'nqeku tajb'i nmaqk'ayb'il, kyeqe nchilab'te tu'n kypon kawil qtanma, kyeqe nchi'aq'nin tu'n tb'yan jni' ti'chaqku toj qtanma, kyeqe Maya, kye xpint ex kyeqe nejenel kye junjun wiq okslab'il. Te' xpontzqettzan twi' yol, ma kyij b'ant ti'j aq'untl tu'n txi b'inchit te tx'ixpib'il toj tchwinqil kyaqil tnam nchi'anq'in twutz Paxil, tza'nqeku ite'kux toj tu'jil numb'il, ntzaj kyq'ma'n jun tumil tza'n tu'n txiqeye kyaqil aq'untl tu'n kykyaqil ajpaxil.

8. Tzunxix ntzaj na'yit ja itzaja anq'ina tu'jil numb''il, tu'nxix kyok k'amon toj kyaqil tchwiqil qtanma, nya' noq tu'n jun nejenel. Tu'npatza'n chichi taq'nil IDEA kyjalu'n: aye tu'jil numb'il machipon tzqetz tuk'a kyaq'in kykyaqil qe xjal nchi'aq'nan ti'j tchwinqil qtanma ex tu'ntzan tlajetjo jni' tku'x kyoj. kyaq'in kykyaqil ajpaxil. Kyaqil yol kyi'j b'ant ti'j kyojjo chmab'l, jun tziyb'ilqe tilil ti'j tu'n kykub' nimit, kyaqilqetla jni' ajpaxil tu'n kykub' niminte. Kyaqilqe tziyb'il nkyij b'ant toj junjuntl tnam tza'nqeku tu'jil numb'il, nya' jun jitz'b'ilqe tu'n kawb'il, qala noq jun tziyb'il tu'n kawil qtanma, tu'ntzan tb'anil kyja'ye kyuk'a kyaqil, tuk'a numb'il tu'n tkub'najsitjo jni' il nq'onte nya' b'a'n kyi'j kykyaqil tnam twutz qtanma ex noq tza'nchaqku nponkanina jni' taq'b'il ti'j junjun tnam. Toj tchwinqil jun tanm, taj tu'n tten tkawb'itnam kyxol, tza'n tu'n tlajeta numb'il toj tchwinqil, jun tb'aniljo aw, qu'n atzan tk'uqb'il tzaqpib'ljo ex numb'il; jakyija b'anta ti'j kyajb'il kyaqil ajpaxil, nya' noq tajb'il jun ch'uq ajpaxil. Tu'npatzan nya' tu'n kyoken tu'jil numb'il te kyajb'il jun ch'uq xjal tu'n kypon toj kawb'il, qala tu'n kyxi' aq'nit tu'n kykyaqil tnam a'lchaqxkyeqe kye kawiltz chiponkanin.

9. Qa mina xkub' aq'nitjo jni' tziyb'il tku'x kyoj tu'jil numb'il, ja'ka tzaj jun tij il ti'j tkawb'il kawil qtanma. Nimx nkyyo'n junjun ch'uq ajpaxil ti'jjo numb'il ex b'inchb'inte tziyb'il, tu'npatzan nya' noqxix tu'n kykub' najsitjo tziyb'il ite'ku'x kyoj tu'jil numb'il. Ite' junjun tziyb'il ite'kux kyoj tu'jil numb'il, ajqa mina che'x aq'nit mo mina xlajet, ja'ka pon juntl majl qtanma tza'nku te sokxix q'oj, ex nimx nya' b'a'n ja'ka tz'ele toj kywutzqe tanmiyil nchimojin ti'j qtanma, b'e'xla ja'ka tz'el kyi'n jni' mojb'il ex nlay qotzaj b'intl.

10. Ila' ex nimx txilen tumil te' tnam ex kyeqe kawil tza'n tu'n kyb'anta ex tu'n kynimeta jni' tziyb'il nkyq'man tu'jil numb'il. A'lkyeqetzan ja'ka chikamb'a'n tu'nxix kykub' nimitjo tziyb'il nkyq'man tu'jil numb'l?

A'lkyeqetzan b'a'n ja'ka tz'ele aq'untl toj kywutz? Ila'kute' lu'n ttxolil: tnejil at jun xim qa o'kqex kawil ja'ka chikamb'a'n ti'j, tu'ntzan aj tulkanin juntl majl sk'olkye, a'yix ja'ka chipon juntl majl kawil; tkab' xim, ilpinte numb'il ti'j, me mina nxi' nimin jni' ma taq' kyu'nxjal, qu'n mib'inxix qo'ayon, toj kywutz xjal qa te xponb'aj te q'oj ex majxte' jni' yajb'in xponb'aj ex tu'n tpon b'ajtaqte' jni' xob'lin; me nya' tu'n ikyjjo b'e'x ja'ka qokub' numj, qala ntq'o'n jun oyb'il ex ntzaj kyq'o'n kyk'u'j qxjalil ti'j numb'il kye ajpaxil.

11. Aye xim ex aq'untl tu'n kyxi'qe, ntq'man tu'n txiqe aq'untl qu'n ja'linku, tuk'a kyaqiljo kyaq'in ajpaxil, ajkawil, ajk'ayil, qe kyaj tu'n kyokx te kawil qtanma, jni' nuk'b'il, qe ajximil, qe qya exqe ajkjol toj junjun kojb'il, nimb'il ex xhpint. Jun paqx niky'te amb'il, qa mina sok qq'o'n tilil, ja'ka qopon jupla toj jun matij k'lab', ja mib'in tu'n qexa, a tz'elpina lu'n, a tu'n tkub' naja amb'il noq kukxja. Toj kyximjo taq'nil IDEA, qa mina xb'aj kub' aq'nitjo jni' nkyq'man tu'jil numb'il, kujxix ex cheb'e kxe'le b'eta qtanma toj numb'il. Tu'npatzan tilil ti'j tu'n tok ipb'il tu'n kykyaqil tnam, tu'ntzan txiti'n tib'jo jni' ti'chaqku tu'n txi'aq'nit toj tchwinqil qtanma. Nya' nim amb'il at qe, nya' b'a'n tu'n ikyxtla qten aj txi toxin ston ab'q'i, otaqla tziky'x naj juntl amb'il qu'n. Tilil ti'j tu'n tq'ancha'lin twutz aq'untl, kykyaqil tnam ex toj kyaqil amb'il tu'n tb'inchit aq'untl ti'j numb'il, at aq'untl otxiqe, at aq'untl nya' nimxix amb'il kyaj ex at aq'untl nimxix amb'il kyaj tu'n kylajet.

12. At junjun tx'ixpib'l ilxix kyi'j tu'n kyxi'ku aq'nit, tu'ntzan tok tipimaljo nuk'b'intnam toj tkawb'itnam kyuk'a jni' jakawb'il. Ajo tkawb'itnam nulkanin tza'nku nchijaw sk'et kawil qtanma, tilil ti'j tu'n tten toj kyaqil amb'il ex aj nuk'b'il kawb'il tu'n tok tipimal. Aj tiky'jo jni' tx'ixpib'l sok te' sajku qe tyolajtz, matxa tz'ajtz ti'j ex ma tyek'in tu'n tkyij takpaj aq'untl ti'j tx'ixpib'l toj qtanma. Kyaqiljo nji' nxib'inchit ex nkyq'man xjal, antza lipchaka ti'j tten pwaqb'il, tza'nku aj tjaw ch'iyx tnam twutz tx'otx', tu'n token tipb'il te yekb'il kyaqil tchiy kychwinqil. I'chaqx mina ma kyij takpaj te tnam tpwaqb'il, me mina ma pon tza'nku nkyq'man tu'jil numb'il.

13. Jun tb'anil tumil toj amb'il lu'n, tu'n txi' kyoklen ajpaxil tza'kunx tumil kychwinqil toj kyja, toj kykojb'il ex toj kytanma; tu'n kyjaw kyaqil tnam twutz Paxil, a taja tu'n txi' kyoklen ex ayexix il kyi'jo Maya, Garifuna ex Xinka. Aj lu'n taj tu'n ttx'ixpitjo kylok'jo jni' il at kyoj tnam, tza'nku tten kawb'il, ja' ntzaja ximene kychwinqil tnam, tu'npatzan jun tx'ixpib'l te' taj ja'lin.

14. Kyaqiljo jni' nkub' ximit, oxe tumil njyet tza'n tu'n ttena jun k'aj tnam, tzaj kyyolin taq'nil IDEA. Te tnejil tu'nxix tok tipimaljo nuk'b'inte kawb'il toj tzaqpib'il, tkab' tu'n tok tipimaljo tch'iy tpwaqb'il tnam ex toxin tu'n tjaw jun qtanma kyuk'a kykyaqil tnam kyekux tumil kychwinqil.

Qe Nmaq Aq'untl

I. Tu'n Tok Tipimaljo Nuk'b'inte ex Tkawb'itnam

15. Tojjo qtanma, a o'kxkawb'in matxa kyij yek'in qe ex nti' tipimaljo nuk'b'inte kawb'il toj qtanma tu'n q'oj xten qxol, at tipimaljo nuk'b'inte kawb'il qa nkub' nimin ex tb'anil tkujil tkawb'itnam. Atxil toj 1982, ttzaj xkye yol ex aq'untl tu'n tkub' najo o'kxkawin kyu'n xhpint iten kawil qtanma toj 1954. Te ttzaj qe aq'untl kyu'n xjal te kyaqil, a te tjawti'n tib' q'oj, atzan nb'ajtaqjo toj qtanma, mina nkyk'ulb'intaq kyib' tuk'a tkawb'itnam tzaj qe ex noktaq q'oj; nmojintaq taq'b'il tu'n tkub' najo tipimal tx'ixpib'l toj qtanma.

16. Kyaqil jni' tx'ixpib'l nky' toj qtanma ja'lin, ma' mojin jitz'b'il saj kyu'n qe tanmivil tib'aj tlanma Paxil, tu'n tten tkawb'itnam ex toj kyaqil tnam twutz tx'otx'. A qetz te' tjaq' kykawb'il xhpint te kyjaw sk'et junjun xjal te b'inchil ttxuyal tkawb'il qtanma toj 1985, atxixtzan tb'antja tkawb'il qtanma noken ja'lin, kyu'n xjal ichmet ti'j kyb'i nuk'b'inkyexjal nchilab'tetaq tu'n kypon kawil qtanma te amb'il ikyjo. Tojjo ttxuyal tkawb'il qtanma itzaja qeye junjun nmaq k'aj kawb'il ex toj tkawb'itnam. tza'nqeku Kolil ttenkawb'il toj qtanma, Jask'olkawil ex Koliltten Oklenj ex ok kyipimal oklenj kyxol qxjalil.

17. Te ttzaj qe aq'untl ti'j tkawb'itnam toj qtanma, oxe majxi ochisk'o'n tnam kyi'j kawil qtanma, ila' majxi oche'x sk'et ajkawil toj Yolb'ilti' ex qe kykawil junjun tnam; kyojjo sk'ob'l tu'n nti'xi sb'ub'i ote'n kyoj. Ajo tkawb'itnam kye nuk'b'il kye nchilab'te tu'n kyponkanin kawil qtanma, matxa tz'ek kyipimal tu'n at tziyb'il kye junjun ch'uq xjal njaw kynik'u'nkyib' ex at kyokien xjal tu'n kyponkanin toj kawb'il qtanma. tza'n oklenj ti'j chamb'l, tzaqpib'il ti'j q'ijmu'j ex kykyaqil xjal tu'n kyten jyol tumil tchwinqil qtanma. Namx kyponkanin kykyaqil axjalil te tb'anil chojil ex namx tok tipimaljo tumil tanq'b'il tnam toj tzaqpib'il ex junikv'. Tu'n nya' juneinakyten txjalil qtanma ata pab'l kyxol ex tu'n ti'j lajaj xjal, kyaja mina nxi' sk'ol kyi'j k'ulokawil tu'n kypon toj kawb'il; nky'xjo kyajlal ajpaxil tib'aj nky ja kyb'en a mina nche'x sk'ol kyi'j ajkawil tu'n kyponkanin toj kawb'il qtanma ex ajo ttxuyal qkawb'il b'e'x nel

tipimal ex namx txi' tq'o'n tib' tnam tu'n tten toj tzaqpib'l ex juniky' toj tchwinqil. Ex mina nche'x qxjalil sk'olkye xjala tu'n kyponkanin kawil qtanma tu'n kyxob'il xkyijten tu'n q'oj xten toj tchwiniqil qtanma ex tu'nchaq xmayin sok b'inchin ti'j tnam te kuyintaq tu'n nejkul, me mina xiq'o'n kyoklen, b'e'x nku'b' e'wintaqjo tajlal kysk'ob'lxjal ti'j kawil qtanma tu'n tokxtaq tu'n tnam.

18. Tojjo sk'olb'l iky' toj 1995, oxlajaj toj oxk'al xjal ti'j junjun ok'al mixa xta'ja sk'ol toj tenejil maj, atzaj te tk'ulkanin tkab'maj, b'e'x jax laq'e, oxe toj junmutx ti'j junjun ok'al. Atza'n ajkawil qtanma tokx ja'lin toj kawb'il, noqx 30.000 xjal xta'j sk'olte, te kyok toj rinb'il ti'j kawb'il. Noqx qaqlajaj toj kawnaq xjal ti'j junjun ok'al xta'j sk'ol, kyi'jjo xjal tz'ib'inqekx toj jask'ob'l; ex noq oxlajaj xjal xta'j sk'ol ti'j junjun ok'al ajpaxil at kyoklen tu'n kyxi' sk'ol. Atzan jun aq'untljo tu'n tlajajet tu'nxix kyxi' ajpaxil sk'ol, toj jun tnam toj tkawb'itnam.

19. Tu'n tok tipimaljo tkawb'itnam toj qtanma, ite' qe nab'l tza'n tu'n txi' aq'nite ntq'man u'j lu'n toj juntl plaj; tza nku nuk'b'il ex kyipin jni' junjun wiq kyten qxjalil toj kykojb'il, kytanma mo kytemb'il. Kyaqiljo lu'n jun tx'ixpib'l matxa jaw anq'in kyxol ajpaxil, miky'xete' tzanj ojtxi, a o'kqexkye q'inin nik'untaq kyten, nchipontaq yolil ex ayitaq nchiq'mante tza'n tu'n toka tchwinqil tnam. Te' ja'lin kyja' tel te tnam tniky' te jni' ti'chaqku, noqtzan tu'n chebe tiky', nakatzaj nti' te tnam taj, tuk'a jni' amb'il matxa b'aj jiky' ex lu' nb'ajjiky'ik ex tu'n mina ma tz'ok tipimaljo tkawb'itnam tza'nkux ntqanan jni' tx'ixpib'l.

20. B'an tu'n tkub' na'yit qa ajo tchwinqil qtanma toj tzaqpib'il ex juniky'; ok'x ja'ka tz'oka tipimaljo tuk'a nuk'b'inkye chmab'l kyaj tu'n kyponkanin kawil qtanma, minatla najtz kyi'j ex tu'n kywe'x twutz amb'il tuk'a kyaqil kyxjalil twutz Paxil, kyuk'a qa nejenel nimenqeku ex cheb'ex tu'n tkub' kychiky'b'in jni' aq'untl nkyximin tu'n kyxi' aq'nit te najsb'ilte jni' il at toj kychwinqil ajpaxil. A ja'lin nlay kub'qewin qa mina nche'x nimin xjal kyaj tu'n kyponkanin kawil qtanma, me toj kyaqil tanmiyil nb'aja lu'n twutz tx'otx'. Ex toj kykyaqil tnam, qa nti'qe chmab'l kyaj tu'n kypon kanin ti'j kawb'il qtanma, nlay tz'ok tipimaljo tkawb'itnam ex nlay ten tb'anil nuk'b'inte tkawb'il qtanma. Kyaqil juniky' tu'n ttena twutz Paxil

21. Tilil ti'j tu'n ttzaj kyq'o'n ajpaxil kyk'u'j kyi'jjo jakawb'il ex kykyaqil taq'nal qtanma tu'nxix tb'et kyaq'in ex tb'anil tu'n tkyja'ya; tu'nxix kyaq'nin tojxix tumil toj kyaqil amb'il. Tu'n tok tipimaljo nuk'b'inky'e kawil qtanma, tilil ti'j tu'n tkub' najte noq jun ch'uq tu'n kypon kawil, tza'nku o'kxkawb'il ojtxi, xb'et amb'il, a ja'lin aye q'inin, xhpint ex junjuntl ch'uq nchiq'mante tza'n tu'n ttena tchwinqil tnam. Qekye kawil qtanma tilil ti'j tu'n kyaq'nan te qkyaqil ex tu'n tmojin kyuk'a kyaqil.

22. Tza'nku kye xhpint, aqe tu'jil numb'il xjaw mankinte kyaq'in tzaj qe toj 1982 ex nya' kykawb'intzkyib'. At junjun ch'uq qxjalil kyky'e' tu'n kytx'ixpit kye xhpint, me cheb'eku nb'ette' jni' tx'ixpib'l twutz amb'il, tza'nku kye xhpint, tzmaqekye matxa che'xqe xnaq'tzilkyib' te tx'ixpib'l qu'n tilil ti'j tu'n kyokx tjaq' tkawb'il kawil qtanma nya' xhpint. Qa ma'che'x aq'nitjo jni' tu'jil numb'il, kokel kye noqxjalilqe tumil kykawb'il.

23. Ex aqe q'ab'il tqanil yol toj qtanma, jun tb'anil aq'nab'lqe ti'jja aq'untl nxi' b'inchet tza'n tu'n ttena tkawb'itnam toj kychwinqil ajpaxil. B'a'nxa nkyiky'in kyib' kyuk'a ajkawil qtanma, me ikyxte nb'aja toj kyaqil tnam ja ata tkawb'itnam, tza'nku te' toj qtanma Paxil, atku nxi'x toj il. A tz'ib'inyol toj q'ijinu'j nq'onte tumil kyyolxjal. Ex nimx kye chitpilyol kyajb'in, qu'n kyaqil xjal toj junjun kojb'il ex kyxol qxjalil nchib'in ti'j yol nex toj kyq'iq'. A ja'lin nimx jun kyaq'in q'ab'il tqanil yol kyxol tnam kyaq'in, tu'n kymojin tza'n tu'n tjaw ch'iye kykyaqil qxjalil twutz Paxil tuk'a jun tb'anil kyanq'ib'l ex tu'n kyxnaq'tzanxix ti'j tkawb'itnam.

24. Tu'n tten kychwinqil ajpaxil toj tkawb'itnam, tajte' tu'n kykub' nimitjo kyoklen kykyaqil ajpaxil ex nya' tu'n tten tipimal kawb'il tuk'a jni' nya' b'a'n nok b'inchit kyijxjal, noqx tu'n tkub' kynimin ti' taj kawil. Tuk'a na'b'lte' il xb'aj ti'j kychwinqil ajpaxil, a ja'lin tajte' tu'n txi' q'oyit kolb'il ti'j kychwinqil kyaqil xjal nnajan twutz Paxil. Toj qtanma, atza'n tu'n tkletja tkawb'itnam ti'jjo qaqlajaj toj kawnaq ab'q'i xten q'oj kyxol txjalil qtanma. Kyja' ttzaj q'o'n kye jni' qxjalil kyoklen tu'n kyten ka'yilte tchwinqil tnam. Toj kyajxjaw toj 1998, aye ka'yil kyoklen xjal kyu'n Tanmiyil junankyib', te' kychmet tzmax Ginebra, b'e'x jatz q'i'n tb'i Paxil kyxoljo tanmiyil nchi'ilin kyi'j kyoklen kyxjalil ex kyq'ma qa nimxix aq'untl otaq b'et ti'jjo kolb'il kyoklen ajpaxil. Me atx junjun

tq'onb' ajkawil tzu'nx nchi'iiin ti'j kyoklen qxjalil, me mikv'xe' tza'nku nejkul, aya nejenel qtanma nchex xmintaqte.

25. Atza'n te tkub' b'yo'n Pale Juan Gerardi, qaq toj kawnaq tajlal q'ij toj kyajxjaw, 1998, jun xob'ilio te kyaqil tnam. Ex jun xob'i ti'jjo taq'in kyokslab'l amaq' te q'ancha'lsb'ilte' jni [illegible] xb'aj ex nb'ajak ti'j kyoklen xjal, aj lu'n, jun kyaq'in ajkolijo mo ajkawil exqe ajxnini kyxol xhpint. Achaqizan iljo ntzaj q'onte xob'ili [illegible], ka [illegible] majljo tza'nku otzikyt, kyaqiljo tqanil nq'manle qa [illegible] taq'in pale xkab'e b'yo'na kyu'n xjal a kyky'e tu'n tkub'xix q'ancha lsitjo ni' xb'aj te xwe' q'ej, me a'lchaqxkyeqe ib'ivnitz ti'j pale, jun kyaq'in [illegible] qtanma tu'n kytzyet ajb'ivil e tu'n kykab' [illegible] ti'j kypaj. Qa mina sel kyqanil ajb'ivinel, nlayx qe ti'a'j tzaqa qa matxa [illegible] ex tu'n tkub' najsitjo kyiljo ajilil [illegible] kyoklen qxjalil toj qtanma.

26. A nab'lte jni xb'aj toj qtanma, nimx tajb'il ex al kyoklen ajpaxil tu'n kyajtzqintexix ti'xix [illegible] xb'aj [illegible] numb'iljo ex tu'n tkyjo, [illegible] jun ch'uq ajxpich'il te xpich'b'ile jni [illegible] xb'ajb'aj ti'j kyoklen xjal ex jni ky'ixk'oj sok b'inchin ti'j kyaqil txjalil Paxil. Aqe ajxpich'il ixpich'in ex xb'aj kab' kytz'ib'in jni' [illegible] xb'aj ti'j kyoklen ajpaxil, kyij kyq'on jun tu'jil kyaq'in toj jwe' toj kawnaq tajlal kab'xjaw tojjo ab'q'i lu'n. Tza'nkuxjo nky'q'man te'ii' numb'il mina ntzaj kyq'man a'lkyexix at tpaj, me q'ancha'lsix tipimal ti'j kywutz ajpaxil ex kywutz txjalil kyaqil tanmivil twutz tx'otx'. Te q'ancha'lsb'il lu'n, a tajb'in te k'uqb'il ky k'u'j ex tu'n txelin kyinchaqjo ti'chaqja kye qxjalil iky'ixb'e tu'n q'oj.

27. A [illegible] tq'ob' nak'b'inte qtanma tu'n txi' aq'nante taq'b'il kawb'il ti'jjo jni' [illegible] ti'j kyoklen xjal, mina nponkanin tipin yek'b'il kyiljo ajilil ex tu'n kykab' jtz'et tu'n tpaj kyil. Tu'npatza'n antza nyolina ti'j lu'n ti'jjo jni' xob'jil ma jaw puqle, mina nok qe kyk'ujjo ajpaxil kyi'j jakawb'il qtanma ex nimx ajil mina nchikub' jtz'et ti'j kyil. Tu'npatza'n tuk'a kuymojb'il txqantl tnam matxa txi' qe aq'untl tu'n tok tipimalijo kolb'il kyoklen qxjalil, tza'nqeku ojtxe xk'uqil matxa chijaw tx'ixpit [illegible] jun ch'uq k'aj xk'uqel

28. Tu'npatzan tza'nku nkyq'man tu'nl numb'il, ilultaq ti'j tu'n tkat'x [illegible] junjun tot'x'il ttxuyal tkawb'il qtanma, tnejil tuntaq [illegible] b'inchb'ilkawb'il ex tu'ntaq txi' kytzyin kyaqil. Nimx xjal [illegible] [illegible] qte nq'manta qa b'antaq tu'n tk[illegible] junjun tot[illegible]

[illegible] ex attaqte minataq [illegible]tziyin. Tej kyb'ajxi'xjal tziyilte mo mina tu'n tku[illegible] tx'ixpat [illegible] kawb'il qtanma. Tu'n mixa kamb'ana tziyb'il [illegible] set tipimajo aq'untl nkyq'man tu'jil numb'il. tzaqpib'il ex nimx [illegible] junjuntl tnam matxa tzaj ti'j Paxil.

Oqxens'b'

29 A [illegible] aq'nil IDEA, [illegible] tkawb'il tnam, [illegible] tch'iy tpwaqb'il tnam [illegible] tal'a [illegible] kychwinqil [illegible] Paxil, [illegible] aq'unl nkyq'man tu'jil numb'il. [illegible] ntq'man ex ti'j [illegible] taq [illegible] tu'n kykub' [illegible] b'inchitxi, [illegible] qtanma, ja tu'n [illegible]aj [illegible] aq'nil [illegible] tnam toj jun tx'ixpub'il [illegible]

30 [illegible] tkawb'il qtanma toj [illegible] tnam [illegible] Paxil. [illegible] qtanma [illegible] tu'n kyxi tx'ixpajo ex [illegible] kawb'il qtanma ex [illegible]

[illegible] kawb'il qtanma ex [illegible] tkawb'il tnam [illegible] qtanma [illegible]

31 [illegible]

33. Kyaqil junjun wiq chmab'l tu'n kyaq'nan tij tzaq'b'il tu'n tten toj tchwinqil qtanma, nya' noqx tu'n tkawin, majxjo xnaqtzb'il toj jaxnaq'tzb'il, xnaq'tzb'il kyu'n junjun chmab'l ex qe q'ab'l taqnil yol kyxol kyaqil qtanma; tilil ti'j tu'n kyxnaq'tzan tza'n tu'n kyanq'ina xjal toj tkawb'itnam ex tu'nxix tkub' nimit kyoklen ti'j jun tqanil axxix.

II. Tun Txi' Aq'nit Tch'iy Pwaqb'il ex Chwinqil

34. Tza'n ta' qtanma ja'lin, tilil ti'j tu'n tkub' yek'it ti' tajo tx'ixpib'il tu'n txi' aq'nit, taj tu'nxix token qpwaqb'il. Lo'n qu'n ja'lin, tilil ti'j tu'n txi tx'ixpit tumil tpwaqb'il qtanma ex te ja'lin at stz'uyb'il ma tzaj kyu'n ka'yb'il kyxol qe tanmiyil ex tu'n tzaqpib'l kye jni' ka'yb'il te kyaqil tnam twutz tx'otx', nkyqanin tu'n txi' tzaqpib'l ti'j k'ayb'il ex tu'n qk'ayin kyojjo k'a'yb'il te kyaqilqe tamniyil. Ex tilil ti'j tu'n kyoken k'aj aq'nab'l, ila' wiq ti'chaqku tu'n tex k'ayit tu'nxix tb'anilqe aq'nal tu'n kyaq'nan, tuntza'n tb'anil k'axjil tu'n tex k'ayit kyxol jni'qe tamniyil. Te lu'n jun tij kyaq'inkye nmaq k'ayiljo tu'n txi' kyaq'nan.

35. B'a'nxa mina xnaj te' jni' pwaqb'il tnam tu'n q'oj, me nimx twib'in jni' ti'chaqku xb'aj kub' yuch'j ex b'e'x xtakpajjo tx'ixpib'l aq'nab'l jni' ti'chaqku. Ex b'e'x xq'ancha'lin tten tnam qa nya' juniky', nya' noqxix tu'n tkub' junelsitjo tten jni' ti'chaqku, qu'n a iljo at kyi'j txqan qxjalil toj qtanma. Kyaqil jni' taq'b'il yaj, o'kx ja'ka chikub'najkye' il qa ma tz'ok tipimal nuk'b'inte kawb'il qtanma te tch'iy tpwaqb'il tnam toj jun k'ayb'il tzaqpib'l.

36. Noq ch'in nchiyolin tu'jil numb'il kyi'jjo il ex ila' tumil ntzaj kyoqxenin, me tu'n aqe il kujxix tu'n tpontzqete yol kyib'aj kyxol jun ch'uq xjal, tza'nku tu'n tkub' yolitjo tza'n nik'uma tx'otx' ex jun iljo aw. Kub' q'met tu'n tch'iy qaq ti'j junjun ok'al tajlal tch'iy twutz tawal qtanma toj junjun ab'q'i ex tu'n tjax laq'e kychojb'iljo ajchojil toj kab'lajaj ti'j junjun ok'al toj oxe ab'q'i. Ti'jja lu'n, nti' chiky'b'ilte njyet tza'nxix tu'n kylajeta jni' aq'untl ti'jjo tpwaqb'il tnam, mina nten jun tumil a nya'xix kuj tu'n tkub' b'inchit, qu'n tu'n nkyk'ulb'in kyib' tuk'a tchwinqil qtanma. A tzaqpib'l o'kxtza ata te' toj jun kawb'intnam nmojin ti'j tch'iy.

37. Kyojo ab'q'i lajaj toj ok'al, tu'n tjawilkanin tzalu'n, cheb'ekux ma jaw laq'eye tpwaqb'il tnam, metza'n te tnam lu' te' njawak tajlal chin. Tu'nj lu'n nti'qe k'aj aq'untl nchi'etz toj junjun ab'q'i; tu'jjo ikyjo mina ma ch'iye juñ tpwaq qtanma k'untla ex mina ma b'yan sipb'inte jni' tpwaq qtanma noktz. Tu'npatzan tilil ti'j tu'n tch'iy tpwaqb'il qtanma jun paqx tu'ntzan kykub' naja il xb'aj kyij tu'n q'oj.

38. At oxe nmaq taq'in qtanma tij tpwaqb'il, tu'nxix token te tkujil: tnejil tu'n tjax laq'e tajlaljo pwaq tu'n tkub' k'uyit, tu'ntzan tch'iy qtanma tilxtib'; tkab' tu'n tjax laq'b'itjo kychojb'il ex tu'n tb'yanxixjo ka'yb'inte jni' ti'chaqku te qtanma. A tnejil a te tajb'in tu'n tnimix kypwaq xjal, chmab'l mo te xjal te junxil tanmiyil; qu'n qa mina xi' aqnit, nlay ch'iy qtanma. Ila' ttxolil tza'n tu'n tokena pwaq, tza'nku jun k'as kyuk'a txqantl tnam chebex tu'n tkub' aqnite, nimx pwa tu'n toktz, nya' noq tu'n kytx'ixpajku' jni' tx'exb'inte pwaq ex tu'n tten ka'yb'il ti'j jni' twib'in jni' ti'chaqku. Me ite'pinkye maqb'il ti'jjo tu'n tnimixjo kypwaqxjal tza'nqeku lu'n: wi'yilxix ta'l manb'il pwaq, nya' nim tpwaq tnam noken, nti' ka'yb'inte tb'anil b'inchb'il aq'untl ex jni' xob'jil at kyu'n ileq' ijaw anq'in te xb'ajxe q'oj.

39. Te' tu'n minxixjo ta'l manb'il pwaq nel qanin, atxix ojtxix te ttzajlan anq'in, antza tzaja xkye te tu'n k'as tojx qtanma a mib'in nchjet, tu'ntzantzjo kyja'pa nxaja txqantl k'as. Kuj tu'n txi'aq'nitjo jni' kyaqil tx'ixpib'l, tu'ntzan tkutz laqe mo chjete k'asj tojx qtanma, qu'n kyqiljo jni' k'as at yol b'antlintij ti'j tchwinqil qtanma. Qu'n nlay b'ant tu'n tjax laq'b'itjo kychojb'il ajchojil te chojb'ilte k'as tojx qtanma, qu'n ma chinaq'et junjun ch'uq xjal a mib'in chichojin toj kyaqil tnej tnam. Ex mina ma qo'etz tjaq k'as tu'n jni' tetzb'in tnam ma che'x k'ayit ex b'a'nxix tumil.

40. Ex apan kychojb'il ajchojil ilxixti'j tu'n tjax laq'e me kujxixjo. Ojtxix te' il lu'n, kyaqilqe jni' ajkawil qtanma ochiponkanin, mina njyet tumil kyu'n. Ntzaj kyq'ejb'in kyib' kyib'aj tu'jil numb'il, qu'n antza nyolina tu'n chebeku tu'n tjax laq'e chojb'il te' qaq ti'j junjun ok'al, tu'n tjapan te te kab'lajaj ti'j junjun ok'al, tojjo oxe ab'q'i. Otz'ok ttyekin ajkawil qtanma tza'n tu'n tjax laq'eye chojb'il. Ojax laq'b'itjjo chojb'il tib'aj k'ayb'il tk'wakar ex ikyxjo chojb'il tib'ajja jni' nex toj junxil tanmiyil ex junjuntl ti'; ex ma'kub' tx'ixpit kyinchaqjo chojb'il tib'aj jni' ntaq' kypwaqb'ilxjal mo junjun chmab'l, me mina xkyijte' jun chojb'il tib'aj

jnı' ti'chaqku at kye xjal (IUSI), qu'n tu'ntaq tel chojb'il ti'j ti'chaqku etzan kyu'nxjal. Ex ikyxjo jni' chojb'il ti'j jni' loq'b'in, majx tku'x te toj tu'jil kyaq'in junjun ajkawil, me mina nkub' yolilte' tza'nku nukanin amb'il te sk'ob'l.

41. Ex nim ipb'il otz'ok tza'nx tu'n tb'yana ka'yb'ile jni' chojb'il ex tu'n mixa'l tu'n mina chojina, tza'nku tu'n mixa'l tu'n tkyij kyetel ex mixa'l tu'n mina tzoka xjelite chojb'il ti'j te ch'ixtaq tawil b'aj ate q'i jnab'a (1998), antza xkye' K'loyb'il Chojb'il (SAT), tuk'a taq'in te mojb'ile jni' chojb'il nel toj qtanma ex jni' nokiz ex tu'n tel q'ovil taq'b'il kawb'il kyi'jja mib'in chachojin.

42. A toxin aq'untl tza'n tu'nxix tka'yle pwaq nokx kye'n jni' [illegible] nchimojin [illegible] Paxil, tu'n xkub' [illegible] toj tel qtanma. A noq [illegible] mojb'il sul [illegible] [illegible] toj qtanma ex [illegible] tza'n tu'n tokenx [illegible] pwaq [illegible] [illegible]

43. [illegible]

44. [illegible]

[illegible] tu'ntla [illegible] tzaja [illegible] kvexjal [illegible] aq'untl kyxoljo q'il [illegible]wutz ma'jaq a nb'il [illegible] b'il kvexjal ex ma'jaq'a'nb'il aq'nal toj qtanma. Ex mina jax [illegible] pwaq te q'a'nb'il toj 1999.

45. [illegible] matxa [illegible] van [illegible] te [illegible] a kvajlaljo xjal b'a'n u'j [illegible] junjun ok'al. Mina nkane jni' aq'untl [illegible] xnaq'tzb'il [illegible] jun xnaq'tzb'il ta'n txi' toj [illegible] kye k'wal [illegible] kawil qtanma, ex mina nponkanin kye [illegible] k'wal ex na'mxix [illegible] van nb'antil xnaq'tzb'il. Me lu'xte' toj [illegible] xnaq'tzb'il [illegible] kyok [illegible] At junjun [illegible] matxa [illegible] nchin toj [illegible] xnaq'tzb'il, tza'nku tu'n txi' kyoklen mamb'aj [illegible] xnaq'tzb'il [illegible] vol, me nya' o'kqex iljo tu'n, [illegible] jni [illegible] tza'n tu'n tkub' naja, tu'ntzan [illegible] xnaq'tzb'il [illegible] kvaqil [illegible].

46. A jni [illegible] tnam, cheb'ex nb'etjo [illegible] toj [illegible] kawil [illegible] A qajjo tu'nxix [illegible] chaqku nya' junikx' [illegible] jun paqxtla [illegible] solxjal toj xnaq'tzb'il, q'a'nb'il ex kyn[illegible]b'il. Kujxixte' [illegible] kvaqil pwaq, tu'nxix qax laq'e [illegible] tnam. [illegible] tu'n tb'aj b'antjo [illegible] tnam [illegible] moj'b'il [illegible] tu'n [illegible]

Oqxenb'il

47. [illegible]

48. [illegible]

tx'otx' qu'n tu'n junxil kyaq'in nkyjyo'n ja' tb'anil tu'n tchjeta twi' kyk'u'j ex nimx tu'n tponkanin toj kychwinqil. Junxil tumil tch'iy kychwinqil xjal tu'n txijyet toj junjun kojb'il, tu'nxix tmojin ti'j kychwinqil ex ti'j kyaq'in. A tumil kychwinqil tnam tu'n txikyjyo'n tza'nkux ntqanin amb'il ja'lin.

49. Tu'n tjax laq'b'itjo tpwaq qtanma nokin exjo kypwaq junxil tnam tu'n tulkanin qxol, tu'ntzan tch'iyjo kypwaqb'ilxjal exjo te qtanma, tza'nxix ntqanin twutz awal tu'n tch'iy jun paqx. Ex tu'n tjax laq'e tpwaq tnam nokan, tu'ntzan b'yana jni' xnaq'tzb'il, q'a'nb'il ex jni' najb'il, tza'nkuxjo nkyq'ma'n tu'jil numb'il ex tza'nkuxjo ntqanin chwinqal tojjo amb'il ja'lin.

50. Tza'nku ta' tpwaq qtanma ja'lin, tilil ti'j tu'n tokx tx'ixpib'l kyoj kyk'ayb'il jni' tnam, tu'ntzan tokinxix jni' tpwaq ex aq'nab'l tojxix tumil, b'inchb'inte jni' aq'untl, tu'n tjax laq'e jni' twutz awal, tu'n tjaw ex tu'n txi jun tb'anil aq'untl te tnam. Jun tb'aniljo lu'n, tza'nku Ka'yb'il chojb'il. Ilxix ti'j tu'n txitx'ixpitjo nuk'b'inte' kychojb'ilxjal, tu'ntzan tjawjo pwaq ntqanin jni' aq'untl tu'n txi aq'nit toj qtanma ntqanin jni' tx'ixpib'l.

III. Tza'n Tu'n Ttena Tkawb'itnam Kyxol Tnam

51. Tojjo qtanma ila' tnam kyekux tumil kychwinqil ex at kyaja toj kawnaq yol nyolajtz twutza Paxil. Ju'ntzan tnam Maya, niky'x kyajlaj tib'aj niky'jan txjalil Paxil. Atzan tnamjo nimx ma tziyk' ti'j tza'ku i'jlin, iky'b'in ex yajb'in; ex ma'kub' maqo'n twutzjo jwe' ok'al ab'q'i, atzan tilil ti'jjo tu'n tkub' naj ja'lin, kykyaqiljo jni' il nok b'inchin kyi'j txjalil toj qtanma ex matxa jaw tintib' kolilte jni' toklen.

52. Atzan nqlona jni' iky'b'in ex ijlin tu'n jni' ti'chaqku nya' juniky' tten, nya' noq kyxoljo jun ch'uq xjal nchinajan toj junjun plaj temb'il ex nya' noq kyxoljo yaj ex q'inin; qala a jni' nya' juniky' kyxol qxjalil ex amaq'. A jni' malb'ilte' tch'iy tpwaq tnam (tten xnaq'tzb'il, toj kychwinqil xjal ex telil kypwaq), antza nyek'ina nim yaj at ja' nchinajana nim txjalil tnam Maya.

53. Toj junlajaj toj kawnaq tajlal oxxjaw toj 1995, aj yol ok kyu'n kÿnejeneljo qxjalil i'ex najan tjaq' k'ul ex nejenel qtanma, pontzqet junxyol kyu'n tib'aj Kyoklen Qxjalil, jun kyajlal tu'jil numb'il. A tnejil majjo tkub' q'ma'nxix qa ila' tnam atila tumil kychwinqlal ex tzaj q'o'n kyoklen a na'mxtaq ex b'ajxitaq chitzaja q'o'na kyu'n qe' amaq'. Atxix toj tkab' ab'q'i ja'lin, ok kyk'amo'n b'inchilkawb'il, a tu'jil kyoklen jni' tnam atila tumil kychwinqlal, kyu'n tnam junankyib' ti'j kyoklen qxjalil kyojila tanmiyil kykawb'inx kyib', ja' jawqeya u'jkawb'il 169.

54. A ja'lin toj qtanmi Paxil, tzmaqe' qxjalil majaw kyi'n kyib' ex tzmaqe' nchiqanen ti'chaq kyajb'il, jni' lu'n k'a'j te toj tchwinqal qtanma ex nimkux tz'elpina tza'nku toj tkawb'itnam ex tch'iy tb'anil tnam twutz Paxil. Nakaj maponkanin amb'il ja' tu'n txi q'o'yete kyoklen ti'j tumil kyanq'ib'l oxe tnam qxjalil. Nlay ch'iy tchwinqal qtanma ex nlay ten tkawb'itnam qa mina xi q'o'n kyoklen qxjalil, qa mina xi' amb'il kye tu'n kych'iy twutz Paxil, tza'nqeku' kykyaqil ajpaxil.

55. A q'oj sok q'onte tipimaljo joyb'inte' kyxe'chil junjun tnam ex a'lkyeqe twutz Paxil, tej xyajxix kytanma qxjalil kyojjo ab'q'i toj jun mutx'. Tu'n kypajjo qxjalil i'ex ten tjaq' k'ul tu'n tb'yantaqjo jni' ti'chaqku nya' juniky' toj qtanma, tzaj txqan b'i'yin kyu'n xhpint kyi'j qxjalil, me nya' o'kxjo, qale majxjo tumil kyanq'ilb'l qxjalil xtakpaj tu'n ikyjo. Nyolajtz qa b'iyintnamjo lu'n, qu'n tu'n 400 kojb'il ikub' najsan ex ib'aj kub' b'yo'n xjal nchinajantaq toj junjun kojb'il, ex ma' chi'iky' q'i'n junjuntl ch'uqxjal najal toj junxitl temb'il, tu'njo ikyjo ma b'aj kub' najjo jni' tumel kychwinqaljo xjal nkyjoy kyxolx toj kykojb'il.

56. Tu'n matxa ch'iyjo tkawb'itnam toj qtanma, ma jaw kynik'u'n junjun ch'uq xjal kyib'. Aqe' qxjalil nchinajan toj junjun tnam, mab'aj jaw kysk'o'n kyxjalil te kykawil ex ite' junjun k'loj xjal ma chijaw anq'in te mojil tch'iy junjun kojb'il ex te jyol jni' ajb'il tu'n tponkanin kye kyxjalil tza'nku: xnaq'tzb'il, q'a'nb'il ex junjuntl ti'chaqku tu'n tokan te tnam. Oxeku kyqanb'iljo qxjalil: Tnejil, tu'n txikyoklen ex tu'n kyku'x kykyaqil jni' yol nchiyolajtz toj Ttxuyal tkawb'il qtanma. Tkab', tu'n txi' toklen tumil oklenj toj kychwinqil qxjalil ex toxin tu'n txi' kyoklen junjun tnam tu'n tkawintib' tilxtib', tu'n tten aq'untl kyu'n qxjalil ex kyex qxjalil.

Kyu'jil Aq'untl Toj Tnejin

1. Aye taq'nal IDEA, kub' kyxpich'in junjun tnej tchwinqil qtanma, ja' nkyq'mana axixjo tu'n txi' kyoklen ajkawil tu'n kyiq'in twutz aq'untl toj junjun plaj te qtanma, ja'ka tz'ok q'onte tipimaljo tkawb'itnam ex numb'il. Wajxaq tnej xpich'b'il kub' kyaq'nan ajxpich'il te qtanma ex qe te junxil tnam, cheb'e'x xb'aj kyxpich'in jni' ti'chaqku xkub' kyu'jin ex ma' kub' kytxolb'in jni' oqxenb'il ti'j junjun tnej. A lu' qxe'l qe ja'lin, antza xjatza q'iyite kyi'j junjun tnej tu'jil kyaq'in taq'nil IDEA.

I. Joyb'il tb'eyil kawb'in, tkawb'itnam ex nuk'b'inte

2. Kyaqiljo jni' niky' toj tchwiniqil qtanma ja'lin, ex aja tu'n tok tipimaljo nuk'b'inte kawb'il te kolil kye oklenj, ex tu'n ttx'ixpitjo tten kawb'il, ja'ka qopontz'aq toj jun kawb'il a nti' tipimal tu'n tkawin toj jni' tx'ixpib'l toj tkawb'itnam. Tu'n qponkanin toj jun tkawb'itnam nya' okx te tu'n tb'antja tu'n kyaq'nan ajapaxil ti'j kyqanb'il ex tu'n kytzaj b'inxix tzaq'b'ilkye tu'n ajkawil qtanma, qala tilil ti'j tu'nxix ttx'ixpitjo nuk'b'inte kawb'il te aq'nalte jni' ti'chaqku te kykyaqil tnam.

3. A nuk'b'inte qtanma nya' kuj ta'ye tu'n tzma q'oj siky' tzqeku. Tu'npatzan tu'nxix tok tipimal aq'ninte' jni' ti'chaqku tu'n txi b'inchit toj qtanma. A ja'lin q'ancha'lxte' qa nti' tipimaljo tkawb'il kawil, mix tu'n toj tq'ob' ta'ye kyaqil. Nya' noq tu'n mina nchiponkanin ttxolil jun ti' kyu'n kykyaqil ajpaxil: qala atx junjuntl tlok'il tza'nku jun ka'yb'il kyaqil tok toj tq'ob' junxch'in ex ajja nuk'b'inte junxkawb'il atxix ojtxi, nya' nim tpwaq tnam noken ex mina nokb'aj kyaqil chojb'il.

4. Aye taq'nil IDEA, kyq'ma tu'n tten tipimal kawb'il toj jun tnam a tzma ma kyij naj q'oj kyxol, tu'nxix txi' kyoklen kyaqil tnam nchinajan toj qtanma. A tz'elpina lu'n, tu'n tponkanin jni' ti'chaqku kye kyaqil tnam tza'nku nuk'b'inte, majakawb'il ex kyaqil jni' ti'chaqku at token tza'nku kya', kynajb'il, kyxnaq'tzil, ka'yb'il kawb'inte jni' il, q'a'nb'il ex xk'uqb'il; tu'nxix txi' aq'nitjo jni' b'e, yolb'il, chitpilyol ex b'etb'il, tu'ntzan mina ten pab'l kyxol tnam.

nq'inte twutz aq'untl ti'j aq'nab'l tx'otx', matxa ponkanin jni' ti'chaqku tu'n te tpwaq tnam. Atza'n tq'ob' nejenel nq'inte twutz aq'untl ti'j b'eyin, ma chojin kyi'j junjun ch'uq ajnimb'eyil. Ex a tq'ob' kawil nq'inte twutz aq'untl ti'j xnaq'tzb'il, matxa b'et taq'in ex ma ten tb'anil tnab'l tuk'a aq'untl ti'j xnaq'tzb'il xi qonte kyoklen mamb'aj toj junjun kojb'il. Tuk'a junlajaj tnej pwaq mojb'il qtanma nchi'aq'nan, nimx aq'untl nxi kyb'inchin.

14. A tx'ixpib'l ti'j nuk'b'inte kawb'il qtanma, nim te' amb'il taj ex junx tu'n txijyete tumil tza'nku jni' ti'chaqku kyxol tnam. Tu'n txijyet tumil kyten ajkawil'ex tnam, tilil ti'j tu'n ttx'ixpitjo kyten xk'uqil, aqexixjo noken ub'l kyu'n, tu'n txi' kyoklen ajkawil toj junjun plaj te qtanma, tu'n kynik'et jun ch'uqxjal tu'n kyximin ex tu'n kyq'man tumil te tnam; tu'n tkyaqil, tu'n tten nuk'b'inkye ch'uqxjal nchilab'te tu'n kyponkanin toj kawb'il qtanma, te kyyolil junjun tnam najleleqe toj qtanma.

Oqxenb'il

15. Tilil ti'j tu'n kyxi' aq'nitjo jni' aq'untl tu'n txi' kyoklen kyaqil tnam twutz Paxil, tu'ntzan kyten ajpaxil toj tzaqpib'l ex juniky' oklenj, tu'ntzan tb'aj kub' naja jni' xmayb'in, ijlin, iky'in ex jni' pab'l kyxol tnam.

16. Tu'n txika'yit ti'chaq tx'ixpib'l ob'ant toj nuk'b'inte kawb'il qtanma ex tu'nxix tok tilil jni' namx txi'aq'nit tuk'a kyaqil ipb'il, tu'ntzan juniky' tu'n kyb'eta ex tu'n kytena jni' ti'chaqku ntx'ixpit twutz tx'otx' ex tu'n tten qtanma kyxoljo tnam nchitx'ixpin ti'jjo jni' nya' b'a'n at kyoj, tu'ntzan tten tkawb'itnam kyxol kyxjalil. Axix il ti'ja tu'n tok kyipimaljo nuk'b'inte kawb'il il.

17. Kyaqiljo jni' txi'ixpib'l matxa qo b'aj yolin kyi'j exqe jni' txqantl ti' tu'n kyxi' tx'ixpit, b'a'n tu'n tkyij b'ant yol kyi'j kyu'n junjun ch'uqxjal nchilab'te tu'n kyponkanin toj kawb'il. Tu'n tkub' nik'et aq'untl tu'n txi' b'inchit toj kyaqil qtanma, ja'ka mojin tu'n tten tb'anil kawb'il te q'ol oklenj, tkawb'itnam ex ja' nchi'oka b'iyite kyqanb'il ex kyajb'il kykyaqil ajpaxil.

II. A'nkyeqo ex Tkawb'itnam

18. Te tkyij b'ant ti'jjo tu'jil yol tib'aj a'lkyeqe ex kyoklen qxjalil toj junlajaj toj kawnaq tajlal q'ij toj oxxjaw toj 1995, tb'anil jun yol nyolin kyib'aj wiq tnam nchinajan twutz Paxil, nyolin qa kyeyilex tumil kychwinqlal, kyyol, ex kyanq'b'il, tza'nqeku Maya, ila' yol ntzaj ti'j jte'xix kyb'aj ajmaya, at nq'mante qa tjaq'kutz niky'jan ex at nq'mante qa niky'x tib'ajxe niky'jan ti'j txjalil Paxil. Me mexte' niky'jan txjalil Paxil Maya. Jte'chaqxtza'n kyb'ajtz, a ja'lin mapan jaw kyin kyib' yolil ti'j kychwinqil ex ti'j tchwinqil qtanma tu'n txi' aq'ninxix toj tumil jni' ti'chaqku mina xb'aj b'inchin nejkul.

19. Winqin kyb'aja Junjunch'uqxjal Maya, teyelex te junjun tyol, aqe Ajqtxewnaq nimxix kyajlal, ex qetzan Mam, Chiriwnaq ex Lewnaq; niky'x tib'aj oxe ston kyajlal kyxjalil. Ti'chaqtzan nkub' pankyetz, me a ja'lin machiponkanin aju'jijl ajtziqlte qa junxch'in kyxe'chiljo tnam Maya. Ikytzan nkyq'ma'n kywutz amaq'. Nonin tu'nxix tel kyniky' ja' saja anq'ine kyxe'chil, ex a'lkyeqe jwe' millon ajpaxil. Atzan kye Garituna, jun tnam saj kyxe'chil tzmax Afrika ex antza ikub' najana toj plaj te jaw te ttxotx' Paxil exjo Xinka, antza saja kyxe'chil kyxol Tolteka, ikub' najan tojjo plaj te elene te Paxil.

20. Tej ch'ixtaq tjawil tzqet b'elaj ok'al toj kab'e ston ab'q'i, iponkanin jun ch'uqxjal kawil qtanma, ikub' q'o'n qxjalil aq'nil tu'n tch'iy tpwaqb'il Paxil, ok q'o'n il kyi'j qxjalil tu'n kyxi' awal kape toj mlaj, b'ajel ti'n kytx'otx' qxjalil, atl' kyoklen qxjalil ten toj Paxil te amb'il ikyjo. Te' nikyjan juntl ok'alab q'i lu japin tzqet toj kab'e ston ab'q'i, tej kyponkanin Juan Jose Arevalo ex Jacobo Arbenz Guzmán; a ttzaqpaj ch'inte qxjaliljo tajaq'jo jni' yajb'in, ex a ximjo ten kyu'n tu'n kyel kxtyan qxjalil tu'ntzan tb'yan toj kychwiniqil qxjalil, me mina xb'antx tnam ikyjo, tu ntzanjo nok xim ja'lin tu'n txijyet juntl tumil ja' tu'n kyjawa qxjalil tuk'axjo tumil kyanq'ib'il.

21. Nimx jni ti'chaqku nix ixpin tib' kyxoljo qxjailil ja'lin, teyelex te junjun junjun tnej ttx'otx' nkub' taq'in tu'n ttenkykawb'il ex kyokslab'l toj junjun kojb'il ex q'o'n tokxjo tumil kychwinqil amaq' tib'ajkye qxjalil. Ex atza n tumal kypwaqb'il, kyxnaq'tzb'il, kyten kyxjalil; nlay tx'ixpijo tu'n ti'chaqxte ex spiltz tzib' kyxol qxjalil, me toj vajx iteye Nimx

kyb'aja qxjalil mib'in u'j kyu'n, yab'qe ex nimx qxjalil nya' tb'anil kynajb'il, nti' kya', kytzaj ex mina nb'aj kub' nimin kyoklen toj kawb'il. Tu'npatzan atxix tajb'in tu'n tjawjo kychwinqil tej q'ol kyipin ex tza'n tu'n kykujixe toj tumil kyanq'ib'l.

22. Tu'npatzan tilil ti'j tu'nxix tku'x toj ttxuyal tkawb'il Paxil tza'n tten jni' txjalil. Kyaqiljo jni' tx'ixpib'il ti'j jni' nuk'b'inte tten tkawb'il qtanma. Kyaqiljo jni' tx'ixpib'l toj tumil tchwinqil qtanma ex tch'iy; tza'nqeku ib'aj toj 1871 ex toj 1945, mina xkub'naja kyanq'b'il qxjalil, ila' tu mmil xjvet, tza'n tu'n kytx'ixpitjo qxjalil. At jun xm: xten a ntq'mantaq qa machi'okjo qxjailil tza'nqeku amaq', tu'ntaq tb'yaa toj kychwinqil qxjalil ex tu'ntzan xtzyet kye qxjalil tyupajtz tumil kychwinqil, a tz'ama Paxiltaq tu'ntaq tten, ataq taja tu'n kykub' yupijo ini qe qxjalil tuk'a tumil kychwinqil. A tumil kychwinqiljo man: twutz Paxil, tilil ti'j tu'n kykub' nimit, ex tu'xix kykub' nimitjo kyoklen jni' qxjalil toj ten nuk'b'inte tkawb'itnam.

23. Ite'qe aq'nal ti'j tx'ixpib'l matxa chijaw kyxol qxjalil: junjun ch'uqxjal nchi'plaj tu'n tpon tb'anil xnaq'tzb'il, q'a'nb'il, a'. b'e ex junjun ti' at token te kyaqil txjalil junjun temb'il, kojb'il mo tnamj. Ma lajet kyu'n tuk'a kymojb'il qe tanmivil. Jni' K'aj kyxilen ex k'aj q'oj, atzan yek'b'iljo qa ntt'x'ixpin tib' tnam. Ex ite' junjun nmaq nuk'b'inkyexjal toj junjun plaj ex toj kyaqil ttanma paxil, nchixmin ti'j tchwinqil tnam ex ti'j tu'mil kyanq'ib'l; loq'a nchiqanin tu'n kyjapan kyxjalil toj q'ilb'l tchwinqil tnam Maya. Tza'nqeku junjun ch'uqxjal ikub' nik'un te aq'nilte jni' ntq'man tu'jil numb'il, machiponkanin qxjalil yolil ti' taj tnam Maya toj tchwinqil.

24. Tu'npatzan, nlay kyij q'oyit toj juntl amb'il, tu'n ttzqetjo nuk'b'inte qtanma kyuk'a jni' kyyolil junjun tanmivil qxjalil nchinajan twutz Paxil. Tu'ntzan ma jaw puqle txqan nuk'b'l kyxol qxjalil, a nchi'iplaj tu'n txi kyoklen ti'j kyanq'ib'il ex ti'j tumil kychwinqil tzankuxjo kyten toj kykojb'il, tu'n tponkanin toj kyaqil Paxil. Atzan tilil ti'jjo tu'n [illegible] kyimiljo oklenj ti'j tumil kychwinqlal kyuk'a kyoklen junjun xjal a'j nuk'b'inte jni' ti chaqku kye junjun xjal

25. Ila' tumil chwinqlal ex ila' tumil tkawb'itnam [illegible] kyij [illegible] b'etb'intaqjo tx'ixpib'il tu'ntaq tku'x b'inchal toj ttxuyal kawb'il [illegible] yolb'in t'ok tib'aj okleni toj kyanq'b'il qxjalil kyib'aja yol [illegible] kyqimal tu'n ttxuyal kawb'il tib'aja kyoklen qxjalil [illegible]

nuk'b'inte kawb'il ex q'ib'l tumil tchwinqil qtanma; at taq'b'il nponkanin te aq'nab'ilte' jun tkawb'itnam kyxol tanmayil. Tza'nku tq'ma Gandhi, jun tkawb'itnam a tipin tu'n txi tq'o'n kyoklen junjun tnam tu'ntpatzan tilil te ti'j toj Paxil, qu'n nky'jan kyajlaljo ajpaxil mavaqe.

Oqxenb'il

26. Ha' tza'n tu'n tmilete jni' aq'unti nb'ant ti'jja nkyq'ma'n tu'jil numb'il, at junjunte' ilxix ti'j ex nti' ovb'il kyu'n, a kyaja tu'n kyku'x toj ttxuyal kawb'il. Tu'npatzan at aqtzan tok'n tziyb'il tu'n tku'x b'inchit ti'j ttxuyal kawb'il xjqanit te tnam ja tuntaq txi'kytziyin tnam tu'n tjawtzqet jun tkawb'itnam kye kykyaqil tanmayil ite' toj qtanma Paxil, me tu'n mina xkamb'an tziyb'il, kupxixte ta' jni ti'chaqku tu'n txi tx'ixpit ikyjo.

27 A ja lin tzu ex novlajtzjo jni' kawb'il, jakawb'il ex xnaq'tzb'il, tu'nxix tten tipinaljo kyoklen qxjalil ti'j tza'nku ti'j kyvol, tumil kawb'il kyxol, tumil kychwinqil, kyanq'ib'l ex kynimb'il ti'j Qajwa ex tza'n tumil nkneta jni' ti'chaqku taj tnam.

28. A tkawb'ilja anq'ib'il kyxol qxjalil ex amaq', tilil ti'j tu'n tten ex tu'n kyq'o'n txqan tumil kychwinqil kyxolx ti'j nuk'b'inkye, kychwinqlal ex tumil kypwaqb'il. Nya' jun ti' tu'n txiximit, qala tu'n txib'inchit, tu'ntzan tkyij ajo ikyb'ir ex ijlin kyu'n amaq' kyij qxjalil ex tu'n tok kyq'onxixjo tnam tipimal kyanq'ib'il tza'nkux kyxim. Tu'npatzan tilil ti'j tu'n tjawjo tten kychwinqil qxjalil.

29. Antza nq'anchalma te jni' tx'ixpib'l twutz, aj tten kychwinqiljo qya qxjalil toj tb'anil, tu'ntzan junky' amb'il kye ex junelne kyoklen, atzin at chamil tu'n tjawtzqet toj tchwinqil kykyaqil ajpaxil.

III. Tu'nxix tkub' Aq'nitjo Kawb'il ti'j il ex Xq'uqb'il toj Ttanma Paxil

30. Tojjo tchwinqil qtanma ayexix iljo ja'lin tu'n nti' tipimal xk'uqb'il ex kawb'il tojjo il' il tojjo nuk'b'inte kawb'il. Kyaqil xjal nok xjelit tib'aj

jni' il at toj qtanma, axixt ntzaj kyq'man, qa axix il ti'ja tu'n txi' ka'yit toj qtanma, tu'n tzma ma tz'el toj q'oj, ja' nya'taq q'o'nx kyoklen qxjalil ex kyoklen junjun xjal, atza'n ja'lin, tililtzan ti'j tu'n txi' kyoklen qxjalil.

31. Mina xb'antxix taq'nitjo kawb'il il, qu'n tu'n nya' junantlen, kantzan kawb'il ti'j ajpajil, nya' iky' te kawb'il iljo tu'n tten toj jun !nam at toj numb'il . Nti' tipimaljo kawb'il ti'j il, nti'qe jni' taq'nab'l, ax nkub' taq'in tza'nku ojtxi ex nya' toj tumil nxa'yetina aq'untl ti'j kawb'il il. Tu'npatzan nky'q'man tu'jil numb'il jun ch'uq tx'ixpibl tu'n txi b'inchit toj tten kawb'il ti'j il ex nkyq'man tu'n kymojin tnam junankyib' tuk'a twi' tx'ixpib'l tu'n tx'i b'inchit toj tten kawb'il ti'j il.

32. Nti' tipimaljo tten kawb'il ti'j jni' il, qu'n tu'n mina ntk'ulb'in tib' tuk'a tten txjalil Paxil, qu'n tu'n nya' ajtzqin tumil kychwinqil junjun ch'uqxjal, jun ijb'iljo tu'n kyi'j qxjalil. Atx txqantl il ja' nti'ye tipimaljo tten kawb'il ti'j il: mina nponb'aja mo mina nchikub' xpich'in jni' b'iyinxjal, mina nchikub' kawinxixjo ajpajil qu'n b'e'x nchijatz tzajpij, at jni' elq'in; tu'nchaqtzan tu'n, ntiye tipimal kawb'il il.

33. Atxix toj 1994, ttzajlin qe tx'ixpib'l ti'jja tten kawb'il ti'j il tuk'a k'aj tb'eyil tq'ob'kawb'il ti'j il, te ttx'ixpit jni' tumil ex ttxoliljo q'ab'l kawb'il ti'j il, b'e'x el q'iyitjo kawb'il il noq tuk'a ntaq'jo xpich'b'il, qu'n al ttxoliljjo ok tu'n tb'aj kub' yolitjo jni' q'oj ex tu'n tkub' kywutzxjal, tu'n tten tkolilxjal twutz il; me te lu'n, tajtaqte ex tajx aq'nal otx'ixpit tumil txim ex junjunt ti'chaqku noken te aq'nab'l nti'. Tu'npatzan tb'amljo tu'n kub' chq'on jun ch'uq xjal te q'ol tipimaljo kawb'il il, ok kyq'o'n tu'jil kyaq'in tza'n tu'n toka tipimaljo kawb'il il, atzan tb'i ok kyq'o'n "Jun k'aj kawb'il il toj numb'il", ok kyq'on toj kyajxjaw toj 1,998. Tojjo u'j aw, wuqlajaj ttxolil aq'untl tz'ib'in toj. Nimx tumil ntq'man u'j, tza'n tu'n tb'yana tten kawb'il ti'j jni' il.

34. Ex kub nik'un ttxolil aq'untl te tx'ixpib'lte tten kawb'il tij il kyu'njo nejenel nchi'aq'nan toj, te aq'untl toj 1997 tu'n tjapanb'aj toj 2002, tojjo lu'n jwe' il kub'kynik'u'n ti'j tu'n txi tx'ixpit. Kyuk'a tumil aw, tu'npatzan aye ite'kx toj temb'il te kawb'il il, okx kyq'o'n il'a to'tx'il ttxuyal kawb'il qtanma te namtaq texqanin te tnam tu'ntaq ttzan ttzivin. Ex ikyqexjo Nejenel, okx kyq'o'n ti'chaqjo tu'ntaq tkux tx'ixpil toj ttxuyal kawb'il qtanma, tza'nkuxjo nkyq'mantaq tu'jil numb'il

Aqe jnitaqjo tx'ixpib'l tu'ntaq tb'aj ku'x b'inchit toj ttxuyal kawb'il, nkyq'mantaq tu'n ttenxixtaq tkawb'intib'jo kawb'il il, nimb'ilte aq'nab'inte ti'jjo kawb'il il, k'aj tu'mil tza'ntaq tu'n kyok jyete jni' taq'nil, ayixix aq'nniljo tu'n kyten b'a'nxix kyu'n ex tu'ntaq tkub' qoyit xnaq'tzb'il ti'j kawb'il il ex tu'ntaq txi' k'aj tumil tza'n tu'n kyaq'nina ajkawil ex junjuntl tumil tza'n tu'n tb'yana tten kawb'il ti'j il.

35. Tu'n noqx majaw puqle b'iyinxja! toj Twi' Paxil, kyoj tnam ex kyoj kojb'il, mina ma ponkanin numb'il toj kychwinqil ajpaxil. A xob'jil nkynan ajpaxil, tu'n mina ma b'yan kyaq'in jni' jakwab'il tza'nku tten kawb'il ti'j il, ka'yil kawb'il exqe k'aj xk'uqel, mina ma ten kyipimal tu'n tb'yan kyaq'in. Antza nela tniky'tzajtzjo jni' il qu'n tu'n nimx q'oj njaw anq'in kyoj jni' kojb'il ex nimxjo jni' ileq' matza b'aj kynik'un kyib' te elq'il kyoj k'ub'lpwaq, kyi'j xjal tojele b'e, te e'wb'ilxjal, te elq'il kar ex te ka'yil pye'rk'ul. Ex qe b'iyilxjal, ileq' ex junjun ch'uq ku'xin njaw kychmon kyib' te elq'il tojele tnam.

36. Mina ma tz'ok qe kyk'u'jxjal kyi'jja k'aj xk'uqel, qu'n tu'n aqe xk'uqel iten ojtxe, b'e'x sokx kynab'l xhpint toj kywi' atxix ojtxi, qu'n tu'n tok kyxob'iljo xjal kye xhpint ex nla'y chiten te xk'uqil jun tnam toj tkawb'itnam. Tzunxix ntzaj kychiky'b'in tu'jil numb'il kyjalu'n: "...tu'n mina tena xob'ljil kyi'jxjal ex ti'j tten kawb'il, axixtaja tu'n kykub' nimitxixjo kyoklen ex kyaq'in xjal ti'j kynab'l, ti'j kyeten ex ti'j kyanq'b'il...". Nimx kyoken k'aj xk'uqil ma txi', qu'n at jun oyb'il ti'j jun tb'anil xk'uqb'in kyu'n ti'j tnam.

37. Matxa b'aj kub' kyjyo'n tnam tumil tza'n tu'n tmeqete jni' elq'in, ilb'in ex xobjil, ex tu'n tten kyipimal tu'n kyjyon ex kyyolin ti'j maqb'inte jni' il. Te tetzku yolin tu'jil aq'untl kyu'n janimb'il ti'j joyb'inte jni' xb'ajb'aj toj tchwinqil qtanma (REMHI), kykyaqil txjalil qtanma ok b'inte ex kykyaqil tnam nchiximin noqxit nimku b'ant tuk'a ntq'man tu'jil kyaq'in xjal t'okchq'on xpich'ilte' jni' xb'aj toj tchwinqil qtanma te' xwe' q'o'j toj qtanma. Kykyaqiljo joyb'inte ti'chaqku xb'aj toj tchwinqil kyaqil tnam toj Paxil, nimkux toka tuk'a jni' chojb'il, najsab'l, naqsam kyxol kykyaqil ajpaxil.

38. Aj tkub' ka'yit kyaniljo jni' ti'chaq tb'anil ex tojxix tumil, t'chaqxtzan mina qexix kyk'u'j kyaqil ajpaxil exqe tanmiyil tuwiz tx'otx'. Nya'

jun b'a'ntaqjo tu'n nq'altixtaq nkub' ka'vintaqjo jni' tx'ixpib'l tu'ntaq tb'aj kux toj ttxuyal kawb'il, ex kyja' xa've toj il tu'n mina xkamb'an tzivb'il, nq'altex nb'etjo aq'untl tu'n kyel xhpint toj tten xq'uqb'il, noqxma jaw puqle jni' b'iyinxjal kyu'n junjun ajil ex kyu'n junjun ch'uq' ajil nik'un kyten, tu'n ax tnam nkub' kawinkye ajil (tzankun nchikub' tz'olin) ex jni' txqantl il tilil ti'j tu'n kyku'b najsit.

Qu'n tu'n nimqexixjo il tu'n, kykyaqil xjal tu'n kymojin tza'n tu'n kykub' naja.

Oqxenb'il

39. Tu'ntaq txikytziyin xjal tu'n tkuxtaq tx'ixpitjo junjun totx'il ttxuyal qkawb'il, qu'n minxtaq tu'n txi tx'ixpit ti'j kyaqil nuk'b'inte tkawb'iljo qtanma.

40. Tu'n tok kyipimaljo nimb'il toj xnaq'tzb'il ti'j kawb'il il, tu'n txi'xix tipimaljo kawb'il kyij taq'nil tnam, ti'j kawb'il il ex tu'nxix kykub' nimitjo tu'mil chitzaj oqxenin toj tu'jil kyaq'in aq'nil i'ok ch'q'o'n te jovb'il na'b'l toj tchwinqil tnam. Jun tb'anil kawb'il te numb'il. Te lu'n ntqanin, a tu'n tb'aj xi b'inchitjo tx'ixpib'l ntqanin tten kawb'il ti'j il, tu'ntzan tk'ulb'jo tb' kyuk'a junjun ch'uqtnam nchinajan twutz Paxil, ex tu'n tkub' nimitjo tumil kawb'il at kyxol qxjalil ex tu'nxix mina chiponkanin ilb'in kyi'j kyoklen kykyaqil xjal twutz tx'otx'.

41 Tu'nxix tex q'met kye kykyaqil ajpaxil ti' nkyq'man tu'jil kyaq'in xjal i'ok chq'o'n xpich'il ex tz'ib'ilte' ini xb'aj toj qtanma te tten q'oj kyxol ajapaxil, tu'nxix kyaitzqinte' ajpaxil ti'xixjo xb'aj ex tu'n kynarte' ajil kypaj, ja' mixla a kawb'il ex najsab'il kyil nti' token.

42. Tu'nxix txi qe aq'untl toj twutz kyaqil qtanma, tu'n tten xk'uqb'il, tu'nxix kyaqil tnam tu'n taq'nan ex tu'n tjyon tumil ex tu'n tb'inchin ti'j. Ti'j lu', tu'n kykub' tzivan k'ai xk'uqil kyu'n tnam ex o'k'qex at kyoklen tu'n txk'uqin ti'j tnam ex tu'n tkub' qe jun tnej aiximil ex xpich'il jni' tichjaqjo kyxol tu'n kyten tjaq' tkawb'il tnam.

IV. A k'aj kyaq'in Xhpint

43. Nimx jun amb'il xten tchwinqil txjalil Paxil toj kyq'ob' xhpint, qu'n nimxtaq kvipimal toj tten kawb'il. Me nimx iplaj oten kyxol tnam te kyaqil iwutz tx'otx' tu'n tetzjo kychwinqil tnam tjaq' kykawb'il xhpint, ja ma tena tipmaljo aq'untl tu'n tten tkawb'itnam toj kychwinqil kyxjalil. Toj Paxil, te xpon b'aj q'oj ex xkub' kytziyin qxjalil i'ex ten tjaq' K'ul ex nenejel qtnam ave tu'jil numb'il nchiyolin tu'n tok tipimal tkawb'il tnam ex ti' kyaq'in xhpint toj jun tnam toj tkawb'itnam. To'jjo kyajlal tu'jil numb'il ave, ntq'manxix qa axix kye xhpintja kyaq'in tu'n kykolin ti'j techil ttx'otx' qtanma ex tu'n mi'x a'l juntl tanmiyil tu'n txi tetzin qtx'otx'. Ikytzan jawil b'aja jun na'b'l tchwinqil qtanma.

44. A kyajlaljo tu'jil numb'il lu'n, nya'xix nim yol ok ti'j, me ti'jjo jni' ntq'man, nia aq'untljo matxa b'ant ti'j, tu'n txi' qka'yin tchwinqil qtanma tojjo lajaj toj oxsa'l ab'q'i ja'lin. Aqe nejenel kye xhpint kub' kytziyin jni' ti'ixpib'il tu'n txi' kyaq'nan a ilxixtaq kyi'j kub' xkyximin ex b'e'x [illegible] kyaq'nan [illegible] naman tpon b'aj yolb'inkye tu'jil numb'il, tu'ntzan nya'xix kuntaq te'n tele aq'untl te kye tetla xpon amb'il te, b'e'x b'aj elq'in [illegible] kyq'ob' xhpint toj junjun kojb'il ex b'e'x sel te' tu'n kye [illegible] qxjalil i'ex najan tjaq' K'ul. [illegible] ti'j lajaj kyb'aj, atte noq xponb'aj amb'il tu'n ti' [illegible] 50,150 taq kyb'aj tej qjawil toj oxsjaw toj 1998, noq! 31,422 kyb'aj [illegible] kyij ten. Okqexjo b'etin xpint kujxix tele, me ma [illegible] naj.

45. A [illegible] xhpint, a jni' otzikyi' chq'alku [illegible] kyi'j kyoklen xjal. Nlay txi [illegible] qtanma, [illegible] tu'n tzmaxisjo jni' [illegible] ajpaxil, tu'n tel [illegible] kyxol'il junjun xhpint te q'anchasb'il [illegible] ok chq'on b'inchite [illegible] kyi'j, tza'nku xb'aj [illegible] junjuntl nnante [illegible] matxa [illegible] ex mina ma txi' [illegible]

46. A [illegible] qtanma [illegible] xhpint [illegible]

tkawb'il tnam, me apinte taj tu'n kyel q'iyitjo nejenel kye xhpint ti'j kawb'il, tu'ntzan tok kyjunan kyib' ajpaxil toj numb'il. Tu'n mina tz'aja ti'j qtanma tojjo siky' ti'j ex tu'n tkub' qtziyin siky', tu'ntzan mina qoponkanina juntl maj toj jun q'oj tojx qtanma.

47. Tilil ti'j tu'n tok tipimaljo tkawb'il tnam ex tu'n tkub' kynimin xhpint. Qa ma'xix b'et tchwinqil qtanma kyu'n nejenel chiponkanin tu'n tnam, tuk'a kyaq'in ex tuk'a kyoklen kyaqil tnam; okla kychixe'l nimin kyu'n xhpint.

48. Me atx junjunt nam txi b'inchit, tza'nku qe xk'uqil te nejenel qtanma tilil ti'j tu'n txitx'ixpit nukb'inte ex tu'n tpon kanin jun kynejenel xhpint noqxjalxi exjo ajxpich'il kyxol xhpint, tu'n txitx'ixpit kyten ex kyaq'in, at jun tumil matxa txika'yin, tza'n tema aq'untl kyu'n xhpint te xwe' q'oj toj qtanma, ax tumiljo tu'n token kyu'n kyijjo xjal nchik'ayin ti'j twutz pye'rk'ul. Tza'nku nizaj kyq'man tanmiyil ite' jawl te Ab'yayala, qa jun kyaq'in xhpintjo lu'n tu'n txi' kyaq'nin twutz kyaqil qtanma.

49. Tu'n matxa jaw anq'in junjun ch'uq b'iyinel cheb'ex nik'un kyten, ja'ka txi' te kyaq'in xhpint tu'n kylajan kyi'j pye'rxjal. Kyaqil jni' kyaq'nab'il ex kyxnaq'tzb'il lu' naq'ajtz tu'n kytanma me'x. Ikyte tten, minx xob'jil ti'j tnam ex ja'ka chiponkanin juntl majl, ja'ka jakyniminkyib', ja'ka tz'ok ilb'in ti'j kyoklen xjal, elq'in, najb'in il; kyaqiljjo lu'n ja'ka maqin ti'j tkawb'iltnam toj tchwinqil tnam. Kyaqiljjo jni' nya' b'a'n nb'ant toj qtanma, jak'a ponkyximin junjun ch'uqxjal tu'n tkub' kyq'o'n kykawb'il, qu'n namx tel naj toj kyk'u'j ex ja'ku txikyximin qa matxa chikub'.

Oqxenb'il

50. Kyaqiljo jni' oyb'iy kyi'j tziyb'il kyoj tu'jil numb'il, tilil ti'j tu'n kyxi' aq'nit tuk'a kyajb'il ex kymojb'il kykyaqil xjal tza'nku te sajku qe aq'untl ex xponb'ajku q'oj. Axix juntl tilil ti'jjo tu'n kyaitzqinte kyaqil tnam ti'xix xb'aj ti'j tchwinqil qtanma, tu'ntzan qximin ex tu'n kyaq'nan ajkawil ex tnam tu'n mina tzaj meltz'aj juntl majl

51. Tu'n tkub' ten jun temb'il ja tu'n kyaolina xhpint ex tnam tib'ajja nkyq'man tu'jjil numb'il, ja'ka b'etal tu'n ikyjjo, tu'ntzan kyajtzqinte

ti' nkyq'man tu'jil numb'il, tu'ntzan kynajsam kyib' kykyaqil ajpaxil ex tu'n tkub' najtej iky'b'in at kyxol tnam kyuk'a xhpint.

52. Aqe aq'unt tu'n kyxi' b'inchit: a) tx'ixpib'l ti'j tten kolb'il qtanma ex ti'j kyten xhpint, tuk'a jun kawb'il te kolb'il kyaqil qtanma; b) tu'n tb'aj kub' tx'ixpitjo jni' tumil nimb'il ti'j xnaq'tzb'il kye xhpint, ja' tu'n tb'aj kux q'mete tza'nqe ajkyokx, tza'n xnaq'tzb'il tu'n txi' kye, ti'chaq tu'n kyjapana ex tza'nqe aj kyetz; c) tu'n tkub' b'inchit jun kawb'il kyib'aja ajximil tumil kyaq'in xhpint ex d) tu'nxix kykub' b'inchitjo nimb'il ex jun k'aj tq'ob'kawb'il kyi'j kye xhpint.

53. Tu'n tb'aj kub' yolitjo tponb'il kyaq'in xhpint. Ja'ka chi'oken u'jb'il Yolb'inte Tponb'il Xk'uqb'in toj Tkawb'itnam ex qe u'jb'il ikub' tz'ib'in ti'j kyyol Nejenel ex qe Nejenel kye xhpint. Aj tu'n ja'ka mojin tu'n ttenjo Numb'il toj tnikv'aj Ab'yayala.

V. Kyaq'in Aq'b'il Tqanil Yol Toj Qtanma

54. Tu'n maponb'aja amb'il kye xpint tu'n kykawin tib'aj qtanma, matxa chikletjo Aq'b'il Tqanil Yol toj qtanma. Tu'n cheb'eku matxa txi' kyoklen kykyaqil xjal ti'j tumlal toj tchwinqil qtanma ex tu'n jni' aq'untl nb'inchajtz te numb'il, matxa chitx'ixpin ti'j oklenj ex jni' aq'b'il tqanil yol. Nimxjo matxa tx'ixpit ti'j q'ijinu'j tu'n tmojin ti'j tchwinqil qtanma tu'n ten toj tkawb'itnam. Te' tx'ixpib'l ti'j q'ijinu'j matxa txib'inchit tu'n jni' ti'chaqku tmojin.

55. A tzaqpib'l ti'j tumlal matxa mojin tu'n tten tx'ixpib'l, metzan te xten q'oj toj qtanma matxjo q'ijinu'j xtzyet tu'n ilb'in, noq b'elajlajaj ajtz'ib'ilu'j ikub' [illegible], ixi'e'win ex ikub'naj te xwe' q'oj toj qtanma. A ja'lin junxil te [illegible] ntr' k'uqb'il kyk'aj, xob'jil ex mina nchitz'ib'in ti'j kyxim. A ja'lin nimx yol ntzaj ex nimx nimb'il kyxoljo ex kywutz yolb'in ex ila' tqanil netz ja'lin tib'aj jni' ti'chaqku e'wintaq ojtxe.

56. Kykyaqil [illegible] tu'n [illegible] kypwaq [illegible] jni' k'aj aq'nab'il ex jni' tza'n tu'n tponkaqa tqanil yol kye kyaqil jal twutz paxil ex ti'jxi qtanma Paxil. Kyxol [illegible], ate'qe junjun at kyaq'nab'il tu'n tex

tqanil yol toj kyq'iq ja' nb'aj ex tza'n nb'aja. Tu'n kyb'aj ma jaw puqle, nya' tu'nj ikyjo tb'aniixjo tqanil netz kyq'o'n tza'nqeku k'aj q'ijinu'j matxa chijaw anq'in tu'n kykamb'an ti'j tb'ib'il tnam, me atza'n jni' ttxolil tqanil kyu'n ikyxja tza nqeku ojtxi.

57. Ex at xnaq'tzb'il nok ti'j aq'untl kye aq'nil ti'ja jni' tx'ixpib'l tu'n tten kyoj q'ab'l tqanil yol, a mina netz yek'in kyoj majaxnaq'tzb'il. A tb'anil aq'untl kyu'n xjal nchi'aq'nan kyojjo q'ab'l tqanil yol, nmojin lu'n, tu'n tten tkawb'itnam toj qtanma.

58. A jni' tx'ixpib'l matxa lajet kyojjo q'ab'il tqanil yol, antza ma aq'nite toj twi' Paxil ex toj jni' tnam atela ti'jele, me mina nponkanin tipin kyojjo kojb'il ite' tzmax tixa mije, mina nponkanin q'ijinu'j kyxol xjal tojele kojb'il it'e naqchaq ti'j twi' Paxil. Chaqx'tzan nchilab'te junjun q'ijinu'j tu'n kyponkanin tza nka *El Regional* toj Chanab'jul ex jni junjuntl q'ab'il tqanil yol toj junjun tenib'il. Aj lu'n, tu'njo mib'in chi'u'jin kyaja xjal ti'ja lajaj ex a q'ijinu'j tb'anilch'in ta' ja'lin tu'n jni' tx'ixpib'l matxa txi tb'inchin ti'j, kyxoljo q'ab'il tqanil yol.

59. Aqe Chitpilyol ite' toj tkab' ti'j tx'ixpib'l matza txi' qe kyu'n toj kyaq'in. Qu'n ila'pin kye kyb'aj matxa jaw puqle, 170 chippilyol tz'ib'inqe toj qtanma ex at kyponib'il tevilex te junjun. Kyajeku otz'ele txolil kyu'n a nok kychmon kyib' te q'ab'il tqanil yol, me kykyaqil ax tumil kyaq'in q'inx tza nka ojtxi, noqxla junjunxjo nchitx'ixpin kyib' nxi' kyq'o'n amb'il kye junjun nuk'b'inkyexjal me noqx tyol okslab'il nex kyyolin.

60. Aqetza'n Q'ab'l Ka'yb'il nya' nim kyipimal, qu'n tu'n kyeku kye xjalja (q'ab'l ka'yb'il toj oxe, wuq, junlajaj ex oxlajaj) kyeqe xjal te junxil tanmiyil ex at jni' ti chaqku netz kyq'o'n a nya' b'a'n te tch'iy tkawb'itnam. A tjwe'yin q'ab'l ka'yb'il q'onxtaq kye xhpint, me ja'lin otzikyx toj tq'ob' ka'yxnaq'tzb'il, me nti' jni' ti chaqku tu'n token te aq'nab'lte tojxix tumil. Ex atx junjuntl tumil tza'n tu'n ttzaja q'one amb'il kye xjal tuk'a UHF ex tuk'a Taq'ilb'l tu'ka jni' lu'n, at junjun tx'ixpib'l matxa txi qe kyojjo q'ab'il ka'yb'il ex atx junjuntl q'ab'il ka'yb'il matxa tzaj qe toj junjun tnam me txmaqe nchixikyb'inkyaj. Aqe ajxpich'il te IDEA, jatz tzqet toj twutz kytaq'in qa a q'ab'l kya'yb'il matxa kyij jilj tu'n q'ijinu'j toj qtanma ex a nya' b'a'n ta' kyojjo qe tanmiyil nchinajan toj tnikyb'aj Ab'yayala.

61. Kyojo tu'jil numb'il ite'qe tzíyb'il ikux tz'ib'it tu'n txi taq'nan nejenel qtanma tu'n kykub' ten q'ab'il tqanil yol ti'j tumil kyanq'ib'l qxjalil. Ikytzan jawa anq'ina jun tumil kawb'il kyb'aj q'ab'il taqnil yol (kub' yolin toj wajxaqlajaj toj tnejxjaw toj 1997 ex etz q'on tajlal 94-96 [illegible] kawb'il ja [illegible] tu'n kyponkanin xjal at kyaj ex kyu'mil tu'n [illegible] tuk'a jun chiptpilyol. Tuk'a lu'n, [illegible] qxjalil, [illegible] chikyij ti'jxi lu'n, jun tixolil te' [illegible]

62. Tb'anil [illegible] ntzaj ti'jjo q'ijinu'j, qu'n ti'j lajaj xjal nok toj xjelb'il [illegible] q'ab'il tqanil yol [illegible] nyolina ti'j q'ijinu'j kyojjo [illegible] ite'kye toj [illegible] Ab'yayala, tuk'a jun malb'ilte xi aq'nan tu'n PNUD toj lajxjaw toj 1997

63. Tu'njo [illegible] kyib'jo q'ab'il tqanil yol ex nchiyolin tib'ajja jni' ti'chaqku sikyi' toj [illegible] qtanma ex ti' mina nxi taq'nin nejenel qtanma [illegible] kyu'n ajkawb'il ex q'ijinu'j, [illegible] lu'n, qu'n tu'n [illegible] tu'n tten toj numb'il. Me tu'n q'oj sikyi' toj [illegible] inxiku ntzaj vekte, [illegible] xb'aj kyxol q'ijinu'j [illegible] xkyq'mante qa akuxix Álvaro Arzú [illegible] tu'n kykub'taj [illegible] Ex ikyxjo tu'n Alvaro te [illegible] aq'untl nxi' b'inchuntaq te [illegible] kyxol [illegible]

Ooxenb'il

[illegible] tqanil yol tu'n tok tpinatjo [illegible] q'ijinu'jb'il [illegible] ikawil qtanma

[illegible] q'ab'il tqanil [illegible] ti'chaqku tu'n tex [illegible]

[illegible] yol kyib'aja [illegible] nejenel qtanma

taj te lu'n tu'n tkub' q'oyit jun tuk'a kymojb'il jni' majaxnaq'tzb'il ex kymojb'il tnam; tu'n tq'on tumil tza'n tu'n kyanq'ina qxjalil kyxolilax ex tza'n tu'n ttena tkawb'itnam kyxol ajpaxil

67. Tu'n kykub' b'inchit ex tu'n kyex toj ka'yb'il junjun tnej aq'untl tib'aj kyanq'ib'il kyaqil tnam nchinajan twutz Paxil, xnaq'tzb'il toj ila' yol, kyeqe ajmaya. Ti'j kyaqil, tu'n kymojin q'ol tqanil yol tu'n tzqetjo numb'il toj qtanma ex tkawb'itnam.

VI. Tu'n Tten Kyipin Xjal Toj Junjun Temb'il

68. Nimx ja'ka b'ant tuk'a jun tnam kujxix nuk'binte tib' exjo tkawb'itnam. Tza'nkux nchmon kyib' tnam, antza ntzqete tumil jni' kyajb'il ti'jxi nuk'b'inte kawb'il, iky'tzan nchitena kyaqil xjal tuk'a kyajb'il. Kyojjo ab'q'i te kyten xjal o'kqex nchikawintaq ex tu'n q'oj xten toj qtanma, kyja' xkub' tpa'na tib' tnam, xten q'oj kyxolx ex mina xqe kyk'uj kyxolx. Jni'xtaj mojb'il ex junankytentaq b'e'x xtzakja toj junjun kojb'il, ma'chijaw anq'in junjun nuk'b'il te kyq'ob' xhpint, noqx sok kyq'on jun nya' b'a'n toj tumil kychwinqlal qxjalil.

69. B'a'xa nya' junan kye ajpaxiltaq kyib', me tuk'a q'oj kyja' xb'aj kub' xkub'a naja jni' mojb'il, k'uqb'il kyk'u'j kyxolilex ex nimb'il te' tu'mil chwinqil toj junjun kojb'il. Axixte' atja i'jlin, maqin ex iky'b'in toj kychwinqil ajpaxil ja'lin; ayixix ma chiyaja qya ex qe qxjalil, tza'nku ntq'man u'jb'il lu'n toj junxil txaq. Tza'nku xponkanin kyaq'in qe taq'nil IDEA ti'j, qa aqe qya' ite' toj yaj toj junjun tnam ex kojb'il, nimx ilb'in ok ti'j kyoklen tu'n jukb'in te' xten q'oj toj qtanma.

70. Aqe tu'jil numb'il nkyq'man ja tu'n tpona ex tu'n txiqeye aq'untl tu'n tten kyoklen kykyaqil xjal. Nkyq'man kab'e ttxolil: tenejil, tu'n txi' q'oyit kyoklen kykyaqil xjal te junch'uqxjal tu'n itzqetjo qtanmiyil ex tu'n txi' toklen qya toj kyaqil temb'il ex amb'il kyxol tnam. Kyojjo tziyb'il ti'j tumil pwaqb'il ex tten tx'otx' nyolin ti'j Tk'uj Tch'iy Tnam toj junjun kojb'il ex ikyxjo tojjo kyajlal tu'jil numb'il ti'b'aj tziyb'il ti'j kyoklen ex kyanq'b'il qxjalil, kyij b'ant ti'j tu'n kykub' chq'et jun

ch'uqxjal kyu'n qxjalil ex tu'n nejenel qtanma te aq'nilte jni' tziyb'il kyi'j b'ant ti'j tu'n txi'aq'nit. Ex b'e'x kub' qe jun ch'uq qya q'il twutz yolb'ilte' ttxolil ex tumil kyoklen ex junjuntl tumil xb'aj xi' b'inchit kyuk'a nuk'b'inxjal toj junjun kojb'il. Me nya' nwe' tten aq'untl twutz kyaqil qtanma, atku najtz ti'j.

71. Te xten q'oj toj qtanma, ila' k'loj xjal xjaw kynik'un kyib' tza'nqeku GAM, CONAVIGUA, CPR, CCPP, CONDEG, CUC exqe junjuntl; nimx kymojb'il ex aq'untl xi kyb'inchin te xwe' yolb'il tz'an tu'n tpon b'aja q'ojtaq, qu'n kykyaqil nchi'aq'nan tu'n kykletjo kyoklen xjal, tu'n kyxi' mojitjo xjal xb'aj e'x oq toj tkojb'il, meb'a ex qe i'ponkanin ewil toj ttx'otx' junxil tanmiyil. Atx junjuntl tzunx nchi'aq'nan me nya'le kyipimaljo ja'lin qu'n tu'n junxil te' jni' ti'chaqku nb'aj ja'lin.

72. Atza'n nuk'b'inkyib'jo aq'nal toj amb'il te xten q'oj, b'e'x xb'aj kub' najsinte', me ite'x junjun itz'qexch'intl (CGTG, CUSG ex UNSITRAGUA), nya' kuj tten nuk'b'inkye, pa'n kyten ex nim jni' ti'chaqku nmaqin tu'n jni' tx'ixpib'il ma tten tojjo jni' aq'untl ja'lin. Nti'qe kynejenel, ex ikyxjo kye xnaq'tzil okub' naj tipin nuk'b'inkye, ex at yol ntzaj qa kyja' tajtz kyi'jjo nuk'b'inkye qxjalil, ntyolin u'jb'il lu'n toj junxil txaq. Nimx ipb'il nxi b'inchit tza'n tu'n tjaw kyi'n kyib'jo qya, tza'nku te tkub' jun tnej nuk'b'inkye kyxol nuk'b'inkyexjal ex te tkub' qe yolb'in kyij kyoklen qya toj 1997.

73. A nuk'b'il kyib'jo qxjalil, matxa tz'ok tipimal, qu'n tu'n il'a ch'uqxjal ma jawkynik'un kyib' ex noqti'chaqku nxi' kyaq'in, ex kykyaqil antza lipchaqeke ti'ja mojb'il ntzaj q'o'n kyu'n tanmiyil junankyib'. Nlayxix b'ant qyolinte kykujil, kyaq'in ex kyanq'ib'l; qu'n tu'n ite'qe tzmaqe nchixikyb'in kyib'. B'anlaqa at jun 700 nuk'b'inkyib'jo xjal, antza ite'ye kyojele kojb'il, nchi'aq'nan tu'n kynuk'kyib'jo qxjalil, tu'n tjawkyinkyib' ex xnaq'tzb'il. Aqe nuk'b'ilxjal lu'n nchi'oken te qanil jni' mojb'il ti'j taq'in tkawb'il qtanma ex nchijyon mojb'il kyuk'a junxil tanmiyil, nchi'aq'nan tu'n tqe kyk'u'jjo qxjalil kyi'j.

74. Ex ojtxix ttzajlin qe junjun nuk'b'inkye q'inin tza'nku CACIF ex FEPYME, nuk'b'inkye kyajb'i junjun jak'ayb'il. Ex itzqeyin tjawlin qe junjun nuk'b'inkye junjun ch'uq xjal tza'nqeku Txub'aj Ite' toj B'is, Junjun Jaxjal exqe Kyxb'ojkyib' ti'ja tu'n nchijaw naj xjal ex nchi'ex e'win, Xk'uqil Najb'il, Junankyib' ti'jjo elq'in ex ite'x juntl nchi'aq'nan

tu'nxix kykub' kawin ajpajil tu'n kawb'il. Nchiponqin ti'j elq'in ex ti'j jni' il noqx nb'aj kub' [illegible].

75. Ex matxa tten jun tb'anil nab'l kyu'n ch'uqxjal ikub' chq'on toj 1987, yolil tza'n tu'n tkub' kynajsina qxjalil jni' il xb'aj b'aj te xten q'oj. Nej twutzjo Ch'uq aq'nal ti'j numb'il, kub' qe toj 1990, tu'n kyaq'nan tu'n, kub' nik'etjo Q'il Twutz Nuk'b'inkye Xjal ex Q'il Twutz Nuk'b'inkye Xaj te Numb'il, [illegible] xten toj Yolb'in Kyxol Nuk'b'il ex Ttenb'il Tzixb'il Twutz Kyaqil Paxil, avetzan yolin te [illegible] chin Serrano Elías tib' ti'j kawb'il Qtanma toj 1993. Toj 1994 ttzaj qe jun chmab'l kye nuk'b'inkyexjal toj qtanma [illegible] kyetza [illegible] tumil junjun ti' toj yolb'il ti'j numb'il. Ex [illegible] iqonte [illegible] jni' chomonkyib' ti'j kawb'il ex junjuntl wiq chmab'il, tumiljo [illegible] xb'aj yolin toj yolb'il tib'aj numb'il. Kyojo Aq'untl kyu'n [illegible] ma' chi'ikx' toj Q'oj ex junjuntl chmab'l te [illegible] tumil [illegible] txi' aq'nit, ant[illegible]tzan nkub' yolite jni' [illegible] ja'lin.

Oqxenb'il

76. Tu'n ttzqetjo tkawb'itnam toj qtanma, [illegible] tu'n [illegible] kykub' [illegible] jni' aq nab'il te xnaq'tzb'il ex junjun tb'anil nab'l [illegible] ten [illegible] tza'n tu'n tpa'yite kawb'il, tza'n tu'n tkub' [illegible] ex jun nkawb'il [illegible] tu'n txi'ye kyoklen qxjalil. Tza'n [illegible] numb'il ti'j tkawb'itnam ex joyb'inkye [illegible] ti'j tu'n kykub' [illegible].

77. Kyaqil jni' [illegible] tzb'il [illegible] te qtanma [illegible] txnaq tzan [illegible] tu'n tpon[illegible] ex numb'il, ja' [illegible] kyyol[illegible] kyqon nky[illegible] tten mojb'il [illegible].

78. [illegible]

79. [illegible]

VII. Tu'mil tpwaqb'il tnam: tb'eyil tch'iy pwaq juniky' ex tch'iy tnam

80. A tqwaq tnam nimx jitz'b'il ma tz'ok ti'j tu'n jitz'b'il pwaq at toj kyaqil qe tanmiyil ex tu'n jni' xb'aj kub' naj tu'n tpaj q'oj. Ex atza'n a'lin, lu' k'a'yb'il te kyaqilqe tanmiyil nlab'te tu'n qokx toj. A tpwaqb'iljo qtanma, toj tq'ob' junch'uq xjal ta've ttx'otx', k'ub'inpwaq, b'incheb'il tichnaqsa ex tx'ext ex ma ponkanin tnam toj yajxix. Kyaqiljo jni' xb'aj kub' [illegible] tu'n q'oj, ntil tb'anil xnaq'tzb'il, q'a'nb'il ex kynajb'iljo qxjalil xponkanin.

81. Ajja tpwaqb'il qtanma te xten temlal tchwinqil toj kyq ob' xhpint, b'e'x sajitz ti'j twutz kyaqil awal njaw. Antza mapona taq'wel ti'j kychwinqil qxjalil ex ntyek'in ti'j twutz awal teyele junjun qxjalil, b'e'x xku'tz [illegible] oxlajaj ti'j junjun ok'al twutz awal toj 1980 tu'n tjawil toj 1985. Antza xjawe tine ch'intltib' twutz awal te sokx nejenel jaw [illegible] qtanma toj 1986, me cheb'e'x mab'et, qu'n toj kab'lajaj ab'q'i, noqx nikyjan ma jawa tina tib', toj 1997. ti'jja oxlajaj xku'tz [illegible] noqx wuq ti'j junjun jwe' tch'iy ti'j junjun ok'al. A ja'lin twutz kyawalia qxjalil nya'le tza'nku atxix winqin ab'q'i.

82. A tpwaq qtanma ma tz'ajtz ti'j tu'n nti' tipimaljo tten chojb'il ex nya' nimx pwaq noken te tb'inchb'il jni' ti'chnaqku toj tchwinqil tnam. Tojjo amb'il kyxoljo [illegible] toj 1982 ex 1997, qaqxi ix ixpib'l okub' niky'in ti'jjo chojb'il [illegible] tch'iy tpwaq qtanma. Tu'n nya' nim tpwaq qtanma njaw [illegible] ajpaxil [illegible] chojin ex nti' tipumaljo ka'yb'il chojb'il. K[illegible] tpwaq qtanma njaw, nimx noken toj twi' nim tnam ex antza [illegible] kyk'ujjo aq'nal qtanma.

83. [illegible] qtanma, kyja' ma kutza, ex kyja' njaxe k'as; [illegible] 1997 otaq japan te 1.508. Te' [illegible] antza [illegible] twutz awal qtanma njaw, ma jax junli kyinx k'as kab'e [illegible] ok'al qjapin [illegible] toj kyaje ti'j junjun ok'al. Te' tu'n taj tu'n [illegible] tipimal tpwaq qtanma.

84. [illegible] 1980 noqtaq [illegible] ti'j lajaj ajpaxil [illegible] niky'jan

nya' nim kypwaq nkykamb'an te twi' ti' kye toj kyja. Atza'n q'a'nb'il ti'j qxmilal, ilxixpin ta' te', b'eljajlajaj k'wal b'e'x kyim ti'jjo junjun ston toj 1996. A tten qxmilal nya' b'a'n jni' ti'chaqku at te qank'b'il, toj 1994 ti'j oxe xjal, jun te' nti'taq ta' tja, ex nya' nimxix ma jaxlaq'eye pwaq tu'n token te ti'cjhaqku te tnam.

85. Nimxjo qxjalil mib'in u'j kyu'n ex nti'xix xnaq'tzb'il tu'n tb'ant tb'anil aq'untl. Toj 1996, kyaja ti'j lajaj xjal mib'in u'j kyu'n. chi CONALFA ajqjapan toj 2000, tu'n tku'tz te oxe kyajlaljo qxjalil mib'in u'j kyu'n. Olajaj k'wal ti'j junjun ok'al mina nchi'okx toj tnejtnej xnaq'tzb'il tuk'a PRONADE, matxa ponkanin xnaq'tzb'il ja' nti'yitaq ex majqex mamb'aj nchimojin, jni' b'inch jaxnaq'tzb'il b'e'x siky'x q'o'n te taq'in FIS ex at kywa xnaq'tzil nponkanin toj junjun jaxnaq'tzb'il. Me a tpwaq xnaq'tzb'il q'onx ti'j kyaqil tpwaq qtanma noq kab'e ti'j junjun ok'al, me nya' juniky' nxa'ye te junjun tenej xnaq'tzb'il, noqx ch'in netz' kypwaq nxi' q'o'n me niky'jan nixi' te chojb'ilkye aq'nal toj xnaq'tzb'il.

86. A nkyq'man tu'jil numb'il, a tumlal tpwaqb'il tnam, tu'n tok mojit tch'iy ex tu'n txi b'inchitjo jni' aq'untl okub' tziyit. Kujxix tu'n tjapan tch'iyjo toj qaq tch'iyjo tpwaqb'il qtanma ti'j junjun ok'al, lon qu'n qa nya' b'a'n tten ka'yb'il chojb'il, otz'el q'in kolb'il kyi'j junjun jak'ayb'il ti'j chojb'il tib'aj jni' netz k'ayin IVA ex tib'ajja jni' tx'otx' ISR, tu'n tjax junjun chojb'il ti'j junjuntl ti' ex tu'n txi qe jun Tb'anil Ka'yb'il Q'ib'il Twutz Chojb'il (SAT). A IVA jun chojb'iljo nimxix token (kyaja ti'j junjun ok'al toj 1997) atza'n te Chojb'il tib'aj ISR ex ISET, tu'n kykab'il kab'e ti'j junjun lajaj, qu'n tu'n nimx mina nchojin.

87. Matxa jaxlaq'e ch'intl pwaq te jni' ti'chaqku te qtanma, ex matxa txi qe' pa'b'inte kawb'il tza'nku lajaj ti'j junjun ok'al nxi' q'o'n kyeqe junjun tnam. Tb'aniljo tumlaljo tpwaqb'il qtanma, matxa b'yanch'in, qu'n tu'n ma kyij tenel'in toj tten ex matxa ka'tz chojb'inte ta'l manb'il pwaq. Aj tk'as qtanma kyuk'a q'el tx'ex pwaq toj qtanma, matxa meqet ex nq'umlajtztaq qa tu'n tjq tchjet tun tnej tuk'a twi'b'in Ja Smal u'j. Ex lu' BANGUAT naq'tzin ti'j jun tumil ti'j txjixpib'l pwaq, tu atza tok qka'yin token jun q'un pwaq. b'anqa k'elil tpimaljo jni' ti'chaqku nexk'ayit ex ta'ka tz'el kolb'il kyi'j b'inchib'il junjun ti' twutz qtanma.

88. A taja ti'j tch'iy tnam tu'n tb'yan toj kychwinqil ex kynab'l kykyaqil qxjalil, atz'elpina tch'iyb'il, qa ma tten jni' ti'chaqku kye xjal a yajqexix. A tu'n tilil ti'j tu'n tlajet tza'nkuxjo jni' nq'umlajtza toj kyaqil tnam twutz tx'otx' tu'n tten kyoklen kykyaqil xjal ti'j k'ayb'il, tch'iy jni' aq'nab'il, tu'n tten tkawb'itnam, nimb'il kyoklen xjal, tu'n tok ka'yitjo jni' twutz tx'otx' ex tu'n kyxi' kyoklen junjunch'uqxjal nchinajan toj qtanma.

Oqxenb'il

89. Tu'n tjax laq'e jun qaq ti'j junjun ok'al twutz tawal qtanma, atza'n tu'n txi b'inchitjo jni' junjuntl tx'ipib'l tku'x toj tu'jil numb'il. Tililtzan ti'jjo lu'n tu'n txinik'et junjun tb'anil kawb'il ex qe oklenj ti'j etzb'in; tu'ntzan ntiye jni' il ntzaj noq tu'n nya' b'a'n ta junjun ti' twutz kawb'il: kolb'ilte kywutz ileq', ti'jja jni' nb'aj jiky' ex elq'in.

90. Ikytzan ja'ka ch'iye tpwaq tnamja ex tu'n tch'iyjo kypwaq junxil tanmiyil, tu'n tch'iyjo ttxuyil tpwaq tnam ex kypwaq xjal, tu'ntzan kylajetjo twutz awal ntqanin tch'iy qtanma.

91. Tu'n txi ka'yit ti'ja tza'n sipb'inte tx'otx' toj qtanma, tu'ntzan txi' kyaq'nab'il xjal nchinajan toj junjun kojb'il ex tu'n tjax laq'e tpwaq tnam tu'n token te jni' ti'chaqku te, tu'ntzan tok kyipimaljo aq'untl ti'j xnaq'tzb'il, q'a'nb'il ex najb'il tu'ntzan txi aq'nitjo jni' nkyq'man tu'jil numb'il ex jni' tumil tch'iy tnam tojjo amb'il ja'lin.

92. Tilil ti'j tu'nxix txi' tx'ixpitjo tten kychojb'il ajpaxil, tu'n tjapan te olajaj ti'j junjun ok'al, tza'nku tten kyojjo tanmiyil ite' toj tniky'aj Ab'yavala., tu'nxi tok tipimaijo kyanq'b'il tnam ex tu'nxix tten juniky' ex tu'nxix kyxi' b'inchit aq'untl te najsb'ilte jni' ti'chaqku xkyij tq'on q'oj toj qtanma.

93. Tu'nxix kyok b'iyitjo tu'mlal aq'untl ex chojb'il twi' kyk'u'j aq'nil, tu'ntzan tponja tipimal toj ttemb'ilxix ex tu'n tknet telel aq'untl te b'inchb'il jni' ti'chaqku. Me a te ilxix ti'jjo xnaq'tzb'il ex qe aq'untl lajonqe te q'ab'l tumil kyeqe xjal ti'j junjun wiq aq'untl, tu'ntzan mina qo kyij jilja tu'n jni' aq'nab'il matxa lipin.

VIII. Ti'chaq Q'ancha'l Toj Kymojb'ilqe Tanmiyil Junankyib'

94. Tjaq'kux 1997, a qtanma nya'taq b'intz kyu'nqe tanmiyil junankyib'. Me te' tkub' tziyin numb'il toj qtanma, b'e'x tzaj b'in, te tokjo chmab'l kyu'n q'ol tumil aq'untl kyxol tanmiyil tzmax Ginebra toj kyajxjaw toj 1997, ja tzaja suqine 2.3 billon kypwaq me'x kyaqilxi. Ila'ku txilin mojb'il tzaj tziyin lu'n. Tnejil, b'e'x xjqet ila' ja tu'n ttzaja jni' mojb'il ex b'e'x sul txqan mojb'il tzajnintz tzmax Ewropa; ayexix mojb'iljo nchitzaj q'o'n ja ila'qe tu'n kykub' q'onte twi'b'in jun aq'untl ex b'e'x jyet ila' mojb'il kyu'n tanmiyil te qtanma me tilil ti'j tu'n tkub' tq'on qtanma niky'ja twi'b'in jun aq'untl ex nya' tu'n txi chjetjo mojb'il ntzaj q'o'n. B'e'x xten tb'anil yol kyxol kykawil junjun tanmiyil ex b'e'x saj q'o'n mojb'il te nejenel qtanma, qalatza'n noqtaq kye junjun tnej nuk'b'inkye'xjal. Me kyinchaqku saj q'o'n, toj 1997 noq 320 millon kypwaq me'x u'l te mojb'il qtanma kyu'n qe tanmiyil.

95. Te tponb'aj twi' yolb'in tib'aj numb'il, otaq ten jun tb'anil tumil tch'iy qtanma tu'n txi aq'nit, tu'njo ikyjo, nimx mojb'il saj q'o'n kyu'n qe tanmiyil te nejenel qtanma ex kyeqe nejenel kye URNG. Nti' yol b'aj ti'jja jni' tumlal ex jni' tumlal mojb'il. Kub' toj yol, me tu'n jni' ti'chaqku tajataq numb'il, mi'xe xa'yil yol kyib'aj toj nim. Tu'npatza'n qe yol tib'aj chojb'il ex tpwaq tnam tu'n token te b'inchb'il aq'untl, tilil ti'j tu'n kyxi' ka'yit tza'nkuxjo tziyb'l kyij ti'j numb'il.

96. Nya' noq matzaj q'o'n lu'n tib'aj qtanma, qala antza saja anq'ina kyija tziyb'il kyi'j kyoj tu'jil numb'il, ja' ite'kuxi' tziyb'il ikyij b'ant kyu'nqe ajpaxil, ex aqetza'n tanmiyil noq ma tzaj kyq'onkye jun mojb'il tu'n tb'aj xi aq'nitjo jni' ti'chaqku tu'n txib'inchit jni' ti'chaqku nkyq'man tu'jil numb'il ex atza'n taq'in ajnejenel qtanma tu'n tkub' tnik'un ex tu'n txi taq'nin jni' aq'unt ex tza'nchaq tu'n ttena.

97. Nimx ja nela tniky'tzajjo tiqu'nil nti'xix tyolajtza ti' tu'n txi tb'inchin qtanma kywutzjo tanmiyil ma chitzaj q'onte mojb'il. Tnejil: qu'n tu'n nya' nimxix tmojb'il qtanma ntqanin, noq kab'e-oxe ti'j junjun ok'al tajlaljo twutz tawal qtanma (metza'n te Afrika olajaj-winqin ti'j junjun ok'al). Tkab': Atza'n jni' qanb'il kyu'n tanmiyil, noq toj ti'jjo pwaq ntzaj kyq'on te mojb'il, nya' ti'j tpwaqb'il qtanma ex ti'j

tumlal tchwinqil. Toxin: kujx tu'n tnik'et twutzjo mojb'il, qu'n tu'n ila' ja ntzaja. Ex tjwe'yin: nlay kytziyin junjun tnej nuk'b'inkyexjal tza'nx kyaj junxil tanmiyil.

98. Tu'n ttzaj qanb'il ex tu'n ttzaj kyq'man qe tanmiyil ti'xix tu'n txi aq'nit toj qtanma, kab'e ttxolil: juntzan kyu'n nejenel q'ol tumil aq'untl kyxoljo tanmiyil junankyib', ja'ka chijitz'in kyi'j junjun tanmiyil tu'nxix ttzaj taq'man ti'xix tu'n txib'inchit ex a tkab' tumil tu'n Ka'yb'il Tb'inchajtzja aq'untl ti'j numb'il toj Qtanma (MINUGUA) ex FMI, ja'ka txi kyq'man kye jni' tanmiyil tu'n mina tzaja q'ona mojb'il te qtanma.

99. Te tjawil b'aj 1997, tzaj ka'yin oxe tumil tza'ntaq tu'n tb'eta mojb'il kyu'qe tanmiyil:

a. Jun k'wab'il noq ch'in toj tku'jx: ikytzan mojb'iljo tu'ntaq ttzaj q'o'n qa minataq xkub' aq'nitjo jni' tziyb'il ex nya' nimtaq mojb'il tu'ntaq ttzaj q'o'n, te lu'n ntkanintaq, tu'ntaq tjaw ti'n juntl maja kyajb'il xjal ti'j aq'untl tu'n txi b'inchit.

b. Jun k'wab'il noq niky'jan toj tku'x: noqtaq niky'jan mojb'il ja'kataq tzaj q'on tu'n qa minataq xb'aj b'antja jni' aq'untl ntqanin numb'il, mo ayitaq tnam junankyib' tu'ntaq tel q'inte qa akuxtaq xjapan jun kawil qtanma a axix tu'n txi taq'nan jni' ntqanin numb'il.

c. Tu'ntaq ttzaj nojsin k'wab'il, ataqtzan qaja, qa ma' kub' qka'yin jni' aq'untl nb'antaq ex qa ma' tz'el qniky' ti'xixjo mina nxi' b'inchit. Te lu'n ntq'mantaq, qa noktaq kyipimaljo tk'ub'il tnam ex tu'mlal tchwinqil, tu'n tponkanin tnam toj jun tkawb'itnam, tu'n tjaw ti'n tib' tnam aq'nil ex tu'n kymojin kyib' nejenel, nuk'b'inkye junjun ch'uqxjal ex jni' kyipin tnam.

100. Jun tnejjo kymojb'il qe tanmiyil, antza ma tzoka te q'ol tipimaljo tkawb'itnam, ila'ku ttxolil aq'unt lajo'n ti'jja lu'n: tza'kun tu'n kyjaw mojit junjun tu'mlal tchwinqil qtanma te kyaqil xjal (mojb'il ti'j sk'ob'l), mo mojb'il kyi'j jakawb'il tu'ntzan kyajb'inxix te tnam, tu'ntzan tok kyq'on tajlal ti'chaqku nb'ant kyu'n twutz tnam ex tu'n tok kyipimal jni' nuk'b'inkye junjun ch'uqxjal.

101. A kymojb'il tanmiyil te qtanma, ila'ku toka. Tnejil: ojtxix ex nimku ma tziky'a. tkab': tu'n ponb'aj q'oj kyuk'a tu'jil numb'il, nimx xim tzaj tza'n tu'n ttzqete tkawb'itnam te oklenj kye xjal me ti'j kyaqil tu'n tterjo tnam toj numb'il, ex sok tipimaljo mojb'il kyu'n qe tanmiyil te qtanma.

Oqxenb'il

102. A ja'linku, tu'n ttzqet tkawb'itnam toj qtanma, tajte tu'n tok kyipimaljo junjun ch'uqxjal nik'un kyib' ti'j tumlal tchwinqil qtanma, qe q'ab'l tqanil yol, a tx'ixpib'l kye xhpint ex jni' ti'chaqku ntqanin sk'ob'l tzul kanin exjo jni'qe nchika'yin ti'j kysk'ob'l tnam.

103. Tu'ntzan tajb'inxixjo mojb'il ntzaj kyq'o'n qe tanmiyil, tajte' tu'n kymojin kyib'jo aq'untl nche'x b'inchit tojjo tten kawb'il ex kych'iyjo kojb'il.

104. Aqe tu'jil numb'il, nkyq'man qa tilil tij tu'n tzaj kyq'o'n qe tanmiyil mojb'il ex tu'nxix token te ttemb'il tkawb'itnam, najsb'il il xb'aj toj qtanma ex te numb'il.

Mankb'il

1. A aq'untl tu'n txib'inchil toj qtanma Paxil tu'n tponkanin tkawb'itnam ex numb'il, ja'ka b'et qa ma' kub' nik'eijo jni' aq'untl tu'n txi b'inchite ex tu'n kyaqil tnam. Ikytzan tu'n ttzqete yoljo, tu'n kujxix tu'n tb'eta jni' tx'ixpib'l tu'n txi b'inchit tza'nkuxjo nkyq'man tu'jil numb'il ex tu'n tok kyjunankyib' ajpaxil te aq'nalte jni' tu'n txib'inchit te nuk'bi'nte kawb'il te kyaqil tnam. Kyaqiljo jni' tx'ixpib'l juniky' aq'untl kyu'nqe kawil.

2. Jun tb'anil amb'iljo toj tchwinqil qtanma ja'lin, qa mina xi tb'inchin jni' ti'chaqku nya' b'an ta' ja'lin, juntl amb'il te k'wel naj. Tu'npatzan, tilil ti'j tu'n txi jyet jun k'aj tumil tchwiqil qtanma ex tza'n tu'n kyponkanina xjal kawil, qochku, tu'n tkyij qq'o'nte jni' iky'b'in, tu'ntzan qkub'qeqetz yolilxix ti'j jni' ti'chaqku, tu'ntzan tjaw tzqet ttxoliljo jni' ti'chaqku tu'n txi aq'nit kyxol kyaqil tnam, tu'n tkyij najte noq te junjun jteb'in q'ij nxinik'ete aq'untl, qala tu'n txi nik'et te nim amb'il.

3. Tilil ti'j tu'n tkub' tziyil yol kyxoljo ch'uxjal chmonkyib' ti'j tumb'lal tchwinqil qtanma, kyib'aja tziyb'il ite'kux kyoj tu'jil numb'il. Tu'ntzan mina tz'ele kyipimal aq'untl ti'j numb'il ex tkawb'itnam tu'n jni' kyajb'il junjun ch'uq.

4. Tu'npatzan tajte' lu'n tu'n tkub' nik'etjo jni' aq'untl tu'n txi b'inchit ex kykub' ajqelit, tu'ntzan tponkanin qtanma yolil toj tkawb'itnam ex numb'il tib'aj tza'n tu'n mina kyija qtanma kyi'jxeqe tanmiyil. Aj txi qe toxin ston ab'q'i, tilil ti'j tu'n kykub' ka'yitjo il toj qtanma kyuk'a jni' ti'chaqku niky' ja'lin kyxol qe tanmiyil. Ja'ka kyij naj kyi'jxi qe tanmiyil, me kykyaqil ajpxil ja'ka chi'iky'sinte taq'wel.

5. Oxeku ttxolil tza'n tu'n tb'eta qtanma: a) tu'n tzqetjjo qtanma kyuk'a tnam ex junjunch'uqxjal nchmajan twutz Paxil toj tkawb'itnam, b) tu'n tch'iy kypwaqb'iljo tnam ex qe tnam juniky', junelna te kykyaqil xjal ex c) tu'n ttzqetjo nuk'b'inte tten kawb'il qtanma te kolil oklenj, tb'anil ex toj tzaqpib'il.

6. Tu'n tex tqanil ti' nkyq'man tu'jil numb'il kye kykyaqil ajpaxil, ja'ka txi qe aq'untl tu'n kyten ex tu'n tjaw kyi'n kyib'jo junjun ch'uq xjal nik'un kyten toj qtanma. Tu'npatzan, tilil ti'j tu'n tkub' nik'etjo aq'untl te kyaqil

ex tu'n kyaqil qtanma, te lu'n tai tu'n kyyolin ajpaxil ti'j tu'n tlajetjo ttemb'il aq'untl te ila' ab'q'i jun tziyb'il kyu'n kyaqil tnam. Tuk'a nuk'b'inte aq'untl, ja'ka jyet ttxolil tchwinqil qtanma ex tu'n kuj tu'n tb'eta tx'ixpib'l ntqanin numb'il.

INTERNATIONAL IDEA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY AND ELECTORAL ASSISTANCE

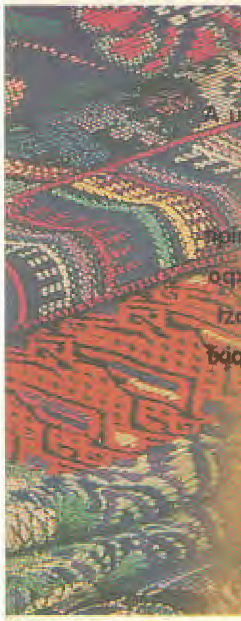

A u'jb'il lu'n, atza'n twutz yol taq'jo qanb'il ex yolb'in kyuk'a tyolil Tkawb'il Qtanma, kyyolil nuk'b'inkyexjal ex qe kyajb'i k'ayb'il chmonkkyib'; a u'jb'il lu'n ntzaj tq'o'n ila' tumil tza'n tu'n toka tqimal numb'il ex tza'n tu'n tten tkawb'itnam twutz Paxil, ex ite' aqxenb'il ntzaj tq'o'n ti'j junjunl tx'ixpib'l tu'n txi'aq'nit toj qtanma tza'n tu'n qponkanina toj tkawb'itnam. Taj tu'n tmojin tza'n tu'n tuqeye yol tib'aj nuk'b'inte aq'untl te kyaqil qtanma. A chitpib'il u'jb'il lu'n, taq'in IDEA ti'j xnaq'tzb'il kyxol qe tanmiyil.

International IDEA
Strömsborg
S - 103 34 Estocolmo, Suecia
Tel.: 46 8 6983700
Fax: 46 8 202422
E-mail: info@idea.int
http: //www.idea.int

ISSN 1402 - 6279
ISBN 91- 89098 - 23 - 4

PROGRAMA
PARTICIPACION Y DEMOCRACIA
INTERNACIONAL IDEA
TEL. 4022027-28
FAX 4181735